

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การพัฒนาเกษตรอินทรีย์ของกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกผัก หมู่ที่ 5 ตำบลห้วยทราย อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

1. บริบทชุมชนของกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกผัก หมู่ที่ 5 ตำบลห้วยทราย อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี
2. แนวคิดและหลักการทำเกษตรอินทรีย์
3. การพัฒนาแบบมีส่วนร่วม
4. การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR)

ซึ่งแต่ละตอนมีรายละเอียด ดังนี้

บริบทชุมชนของกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกผัก หมู่ที่ 5 ตำบลห้วยทราย อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี

1. สภาพทั่วไปของตำบลห้วยทราย อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี
  - 1.1 ประวัติความเป็นมา เดิมตำบลห้วยทรายเป็นหมู่บ้านขึ้นอยู่กับตำบลห้วยขมิ้น อำเภอหนองแค ต่อมาในปี พ.ศ. 2487 ได้แยกมาเป็นตำบลห้วยทราย เนื่องจากเป็นที่ราบสูงภูเขา ป่าธรรมชาติ มีลำห้วยไหลผ่านใจกลางพื้นที่ และมีทรายไหลมาจำนวนมาก ชาวบ้านจึงเอาทรายไปใช้ประโยชน์ จึงเรียกว่า ห้วยทราย ซึ่งลำห้วยนี้มีมาตั้งแต่หมู่บ้านยังไม่เกิด ปัจจุบันจะไหลผ่านหมู่ที่ 6 หมู่ที่ 5 หมู่ที่ 10 หมู่ที่ 3 และไหลผ่านข้ามถนนพหลโยธินเข้าเขตตำบลหนองนาค อำเภอหนองแค ตำบลห้วยทรายมีนายหวาด กลัดเนียม เป็นกำนันคนแรกในปี พ.ศ. 2487 คนที่ 2 นายสา จำปาเทศ คนที่ 3 นายน้อย พวงห้อย คนที่ 4 นายเฉลิม ถนอมพิชัย คนที่ 5 นายวินัย แก้วสุริยาภรณ์ และคนปัจจุบันนางผกาพรรณ ฉายากุล ลักษณะทางชนบทกรรมนิยม จะมีชนบทกรรมนิยมประเพณีและวัฒนธรรมเหมือนกับคนในเขตภาคกลาง เพราะประชาชนส่วนใหญ่ในตำบลจะอพยพมาจากตำบลพระฉาย อำเภอเมือง จังหวัดสระบุรี จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จังหวัดลพบุรี และจังหวัดนครราชสีมาเป็นส่วนใหญ่ ได้อพยพมาจับจองที่ดินเพื่ออาศัยทำมาหากินรวมอยู่ด้วย จะเห็นว่าประวัติศาสตร์ของชุมชนค่อย ๆ พัฒนาเพิ่มขึ้นจากผู้คนต่างแหล่งที่กระจัดกระจายไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ กลายเป็นชุมชนใหญ่ขึ้น สามารถจัดตั้งเป็นตำบลห้วยทรายได้ในปัจจุบัน
  - 1.2 ขนาดที่ตั้ง ตำบลห้วยทรายตั้งอยู่ในอำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของจังหวัดสระบุรี ระยะทางจากตำบลห้วยทรายถึงที่ว่าการอำเภอหนองแค ประมาณ 12 กิโลเมตร และจากตำบลห้วยทรายถึงจังหวัดสระบุรี ประมาณ 16 กิโลเมตร มี

พื้นที่ 12.54 ตารางกิโลเมตร มีอาณาเขตติดต่อกับตำบล อำเภอต่างๆ ในจังหวัดสระบุรี ดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับตำบลหนองนาค อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี

ทิศใต้ ติดต่อกับตำบลโคกแย้ และตำบลหินกอง อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี

ทิศตะวันออก ติดต่อกับตำบลโคกแย้ และป่าสงวนแห่งชาติ อำเภอหนองแค

จังหวัดสระบุรี

ทิศตะวันตก ติดต่อกับตำบลห้วยขมิ้น และตำบลหนองนาค อำเภอหนองแค

จังหวัดสระบุรี

1.3 สภาพภูมิประเทศ ลักษณะภูมิประเทศของตำบลห้วยทรายมีสภาพพื้นที่เป็นที่ราบ ที่ราบเชิงเขาและภูเขา โดยทั่วไปเป็นที่ราบใช้ในการทำนา และการเพาะปลูกมีลำห้วยไหลผ่านใจกลางพื้นที่ของตำบลห้วยทราย

1.4 ลักษณะภูมิอากาศ สภาพอากาศของตำบลห้วยทรายมี 3 ฤดู ได้แก่ ฤดูร้อน ฤดูฝน และฤดูหนาว ฤดูร้อนอากาศแห้งและร้อนจัด

1.5 ลักษณะทางเศรษฐกิจ ประชากรส่วนใหญ่ของตำบลห้วยทรายประกอบอาชีพด้านเกษตรกรรมเป็นส่วนใหญ่ ผลผลิตที่สำคัญ ได้แก่ ข้าว พืชผัก และไม้ผล รองลงมาจะเป็นอาชีพรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม ในเขตพื้นที่อำเภอหนองแคและอำเภอใกล้เคียง มีรายได้ในครัวเรือน 20,000 - 50,000 บาท/ปี และรายจ่ายในครัวเรือน 30,000 - 50,000 บาท/ปี

1.6 การแบ่งเขตการปกครองจากข้อมูลอำเภอหนองแค ปี 2549 ตำบลห้วยทราย แบ่งเขตการปกครองเป็น 10 หมู่บ้าน ดังนี้

หมู่ที่ 1 บ้านห้วยทราย

หมู่ที่ 2 บ้านบก

หมู่ที่ 3 บ้านห้วยทราย

หมู่ที่ 4 บ้านหินลาด

หมู่ที่ 5 บ้านโสกโขมง

หมู่ที่ 6 บ้านยาง

หมู่ที่ 7 บ้านบุ

หมู่ที่ 8 บ้านหินกอง

หมู่ที่ 9 บ้านพนมยงค์

หมู่ที่ 10 บ้านโนนคล้อ

1.7 ประชากร ประชากรตำบลห้วยทราย ประชากรทั้งสิ้น 4,135 คน โดยแยกตามเพศ มีประชากรชาย 2,020 คน ประชากรหญิง 2,115 คน (ข้อมูลแผนพัฒนา 3 ปี องค์การบริหารส่วนตำบลห้วยทราย)

1.8 ประเพณีท้องถิ่น ในตำบลห้วยทราย มีประเพณีการปฏิบัติตามขนบธรรมเนียม ประเพณีที่บุคคลส่วนใหญ่เป็นกลุ่มที่อพยพมาจากในเขตจังหวัดภาคกลาง เช่น การบวชนาค พิธีการขึ้นบ้านใหม่ พิธีการแต่งงาน ประเพณีสงกรานต์ ทำบุญปีใหม่ เข้าพรรษา และลอยกระทง

1.9 สภาพการทำเกษตรกรรมของชุมชน ในชุมชนตำบลห้วยทราย ประชากรส่วนใหญ่ของตำบลจะมีอาชีพด้านการเกษตรกรรม ได้แก่ การทำนาข้าว ปลูกพืชผักและไม้ผล ซึ่งการทำเกษตรยังใช้ปุ๋ยเคมีในการเพิ่มผลผลิต และมีการใช้สารเคมีในการป้องกัน กำจัดศัตรูพืช ทำให้ต้นทุนในการผลิตทั้งการทำนาข้าวและการปลูกพืชผักมีต้นทุนการผลิตที่สูง การปลูกพืชผักจะมีการใช้สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืชมากที่สุด

2. สภาพทั่วไปของหมู่ที่ 5 ตำบลห้วยทราย อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี

จากการสนทนากลุ่มการจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของผู้นำชุมชน เกษตรกรและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในชุมชน สามารถสรุปผลการศึกษา ดังนี้

2.1 ประวัติความเป็นมาของหมู่บ้านโสภโฆม บ้านโสภโฆมซึ่งเป็นภาษาพื้นบ้าน โสภ หมายถึง ร่องน้ำหรือรางน้ำ และโฆม หมายถึง หล้าโฆม ในฤดูฝนจะมีฝนตกมาก และมีน้ำไหลมาตามร่องน้ำจะมีหล้าโฆมขึ้นปกคลุมตามร่องน้ำ หล้าโฆมนี้จะมีข้างป่าลงมากินหญ้าบริเวณนี้จำนวนมาก จึงเรียกว่า บ้านโสภโฆม บ้านโสภโฆมเป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ในตำบลห้วยทรายในปี พ.ศ. 2487 ซึ่งแต่เดิมมีประชากรที่อยู่อาศัยในหมู่บ้าน 13 หลังคาเรือน ซึ่งสภาพพื้นที่เดิมเป็นพื้นที่ป่าทึบ ชาวบ้านที่จะเข้ามาอยู่ถ้าร่างกายไม่แข็งแรงมักจะเป็นไข้มาเลเรียเสียชีวิต และต่อมามีชาวบ้านอพยพเข้ามาจับจองที่อยู่อาศัยมาจากหลายกลุ่มจากเขตติดต่อกันชาวบ้านจากตำบลพระฉาย อำเภอเมืองจังหวัดสระบุรี จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จังหวัดลพบุรี และจังหวัดนครราชสีมา ปัจจุบันมี 136 หลังคาเรือน ประชากร 613 คน

ในปี พ.ศ. 2487 - 2498 มีนายโต๊ะ รุเมปาน เป็นผู้ใหญ่บ้านคนแรก

ปี พ.ศ. 2498 - 2499 นายสุวรรณ กองจินดาเป็นผู้ใหญ่บ้าน

ปี พ.ศ. 2509 - 2509 นายย้วน เพชรนิล เป็นผู้ใหญ่บ้าน

ปี พ.ศ. 2509 - 2525 นายสุวรรณ กองจินดา เป็นผู้ใหญ่บ้าน

ปี พ.ศ. 2525 - 2542 นายจันทร์ มหาวัตร์ เป็นผู้ใหญ่บ้าน

ปี พ.ศ. 2542 - 2547 นายสมควร หนูสาส์ เป็นผู้ใหญ่บ้าน

ปี พ.ศ. 2547 - ปัจจุบัน นายพิณิจ เพชรนิล เป็นผู้ใหญ่บ้าน

ปัจจุบันบ้านโสภโฆม คือ หมู่ที่ 5 ตำบลห้วยทราย เป็นหมู่บ้านหนึ่งจาก 10 หมู่บ้านของตำบลห้วยทราย และเป็นหมู่บ้านที่มีผู้คนอพยพมาจากหลายที่ แต่วัฒนธรรมขนบธรรมเนียม ประเพณี วิถีชีวิตความเป็นอยู่จะเป็นวิถีชีวิตของคนในเขตภาคกลาง

2.2 ลักษณะภูมิประเทศ เป็นพื้นที่ราบสูงเชิงเขา มีภูเขาล้อมรอบ เช่น เขาศาลา เขาลูกโบสถ์ เขาประดู่ เขานางอัน และมีลำห้วยทรายไหลผ่าน ซึ่งปัจจุบันชาวบ้านยังใช้ประโยชน์จากห้วยทรายเป็นหลัก ปริมาณน้ำจะไม่เพียงพอในฤดูแล้ง ปัจจุบันพื้นที่ป่าใน

เขตหมู่บ้านยังเป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์ ชาวบ้านช่วยกันอนุรักษ์ไว้ สำหรับการเปลี่ยนแปลงด้าน สาธารณูปโภคในหมู่บ้าน มีดังนี้

พ.ศ. 2487 เริ่มตั้งหมู่บ้าน สภาคมแต่จิวแห่งประเทศไทยสร้างถนนเข้าหมู่บ้าน

พ.ศ. 2520 มีไฟฟ้าเข้าวัดบ้านยาง

พ.ศ. 2521 มีไฟฟ้าเข้าหมู่บ้าน

2.3 ท่าเลที่ตั้ง บ้านโลกโขม่ง หมู่ที่ 5 ตำบลห้วยทราย ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของ ตำบลห้วยทราย ระยะทางจากชุมชนบ้านโลกโขม่งถึงอำเภอหนองแค ประมาณ 12 กิโลเมตร และระยะทางจากชุมชนบ้านโลกโขม่งถึงจังหวัดสระบุรี ประมาณ 16 กิโลเมตร บ้านโลกโขม่ง หมู่ที่ 5 ตำบลห้วยทราย มีอาณาเขตติดต่อดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อหมู่ที่ 2 ตำบลห้วยทราย อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี

ทิศตะวันออก ติดต่อวนอุทยานแห่งชาติเขาสามหลั่น

ทิศใต้ ติดต่อวนอุทยานแห่งชาติเขาสามหลั่น

ทิศตะวันตก ติดต่อหมู่ที่ 10 ตำบลห้วยทราย อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี

2.4 ประชากร บ้านโลกโขม่ง หมู่ที่ 5 ตำบลห้วยทราย อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี มีราษฎร จำนวน 134 ครัวเรือน จำนวนประชากรรวม 656 คน แยกเป็นชาย 325 คน หญิง 331 คน

2.5 ลักษณะทางเศรษฐกิจ ประชาชนในหมู่ที่ 5 เริ่มต้นจากการทำการเกษตร โดยใช้พื้นที่บนเขาซึ่งในสมัยก่อนจะมีการปลูกกล้วยน้ำว้าบนพื้นที่เขา ต่อมามีการหวงห้ามจากเจ้าหน้าที่ป่าไม้ ก็เปลี่ยนมาทำบริเวณที่ราบสูงด้านล่างเชิงเขา และประจวบกับมีนายทุนมา ขุดบ่อลูกรังขาย ทำให้เกิดแหล่งน้ำที่ใช้ประโยชน์ทางการเกษตรและประชาชนจะมีรายได้จากการเก็บหน่อไม้ไผ่บนภูเขา โดยหน่อไม้ที่ต้มขายจะขายกิโลกรัมละ 25 บาท ถ้าอัดปีบจะขาย ในราคาปีบละ 180 บาท หรือกิโลกรัมละประมาณ 10 บาท ประชากรในหมู่ที่ 5 จะเป็นหมู่ที่ ประกอบอาชีพการเกษตรมากที่สุดในด้านหรือประมาณร้อยละ 70 เหลือร้อยละ 30 จะมี อาชีพรับจ้างในโรงงาน รายได้โดยไม่หักค่าใช้จ่ายประมาณ 70,000 - 80,000 บาท/ฤดูกาล หรือ ประมาณ 120,000 บาท/ปี โดยรายได้ขึ้นอยู่กับพื้นที่และปริมาณการทำการเกษตรมีพื้นที่ ทำนาประมาณ 10 ไร่ ทำสวนไม้ผล 30 ไร่ ปลูกพืชผัก 15 ไร่ โดยเช่าพื้นที่จากสภาคม แต่จิวแห่งประเทศไทย และตลาดยิ่งเจริญในราคา 100 บาทต่อไร่ต่อปี

กลุ่มเศรษฐกิจในหมู่บ้าน ประกอบด้วย กลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกผัก กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มประปาหมู่บ้าน กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิต กลุ่มสงเคราะห์ กลุ่มน้ำดื่ม กลุ่มหน่อไม้แปรรูป ซึ่งเป็นการบริหารจัดการงานของชุมชนในการสนับสนุนทุนในการประกอบอาชีพของสมาชิก และประชากรในหมู่บ้าน

2.6 ลักษณะทางสังคม ประชากรบ้านโลกโขม่ง หมู่ที่ 5 ตำบลห้วยทราย เป็นชน เชื้อชาติไทยภาคกลาง และส่วนหนึ่งไทยอีสาน ซึ่งคนในแต่ละกลุ่มยังคงรักษาวัฒนธรรม

ขนบธรรมเนียม ประเพณี ภาษาพูด อันเป็นลักษณะของตนไว้จนถึงปัจจุบัน และสามารถปรับสภาพความเป็นอยู่ในด้านต่าง ๆ เข้าหากันได้เป็นอย่างดี มีการตั้งบ้านเรือนเป็นชุมชนใกล้เคียงกัน มีความใกล้ชิดสนิทสนมกันเป็นเครือญาติ ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ประชากรทั้งหมดหมู่บ้านนับถือศาสนาพุทธ มีการประกอบพิธีทางศาสนา เข้าวัดจำศีล นั่งวิปัสสนา ดัดบาตรทำบุญ จัดกิจกรรมตามประเพณีที่สืบทอดกันมาของแต่ละกลุ่มชน และมีความเคารพนับถือผู้อาวุโสในชุมชนยึดถือเป็นแบบอย่างของคนในชุมชน

การอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน มีผู้นำชุมชนที่เป็นทางการคอยดูแลความสงบเรียบร้อยของชุมชน ได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล และมีผู้นำชุมชนที่ไม่เป็นทางการพัฒนาชุมชน การประสานงานในการจัดกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน ได้แก่ กลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุขมูลฐาน กองทุนเพื่อความมั่นคงแห่งชาติ กลุ่มพลังแผ่นดิน และมีการจัดตั้งชมรมสมาคมต่าง ๆ ในหมู่บ้านเพื่อให้ความช่วยเหลือสมาชิกครอบครัวในหมู่บ้าน

2.7 ระบบการศึกษา ประชากรในหมู่บ้านโลกโขม่ง หมู่ที่ 5 ตำบลห้วยทราย เคยมีสถานศึกษาตั้งอยู่ในหมู่บ้านนี้ แต่จำนวนนักเรียนไม่พอจึงถูกยุบ แต่สามารถเข้าถึงการบริการศึกษาในระบบได้ ตั้งแต่ระดับชั้นประถมศึกษาถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 อย่างสะดวกเนื่องจากมีโรงเรียนประถมศึกษาดังอยู่ในตำบลห้วยทราย และโรงเรียนหินกองวิทยา ซึ่งเป็นโรงเรียนในระดับมัธยมประจำอำเภอและตั้งอยู่ในตำบลห้วยทราย นอกจากนี้ยังมีการส่งเสริมการศึกษาเยาวชน ผู้นำชุมชนและชาวบ้านทั่วไปในการศึกษาเพิ่มเติมจากการศึกษานอกระบบโรงเรียน ในชุมชนมีการพัฒนาภูมิปัญญาในท้องถิ่นสามารถเป็นแหล่งเรียนรู้ของคนในชุมชนได้ และสถานศึกษาในชุมชนมีการส่งเสริมและการให้การเรียนรู้ในด้านการประกอบอาชีพในชุมชน

2.8 ระบบอนามัยและการสาธารณสุข ประชากรบ้านโลกโขม่ง หมู่ที่ 5 ตำบลห้วยทราย สามารถเข้าถึงบริการสาธารณสุขได้ โดยมีสถานอนามัยตั้งอยู่ห่างจากหมู่ที่ 5 ประมาณ 3 กิโลเมตร เป็นหลักในด้านระบบอนามัยและการสาธารณสุขของคนในหมู่บ้าน มีการใช้สาธารณสุขมูลฐานในการปฐมพยาบาลเบื้องต้น ความรู้ด้านแพทย์แผนโบราณมีการรักษาผลจากสมุนไพร หนองนวดแผนไทย หมอน้ำมันรักษากระดูกข้อต่อเอ็น

2.9 ความเชื่อ ประเพณีวัฒนธรรม ในชุมชนบ้านโลกโขม่งประเพณีส่วนใหญ่เหมือนกับทุกชุมชน คือ มีประเพณีบวชนาค ทำบุญขึ้นบ้านใหม่ สงกรานต์ วันขึ้นปีใหม่ ลอยกระทง แต่หมู่ที่ 5 บ้านโลกโขม่ง ในเดือนพฤษภาคม หรือประมาณเดือน 6 จะมีประเพณีการทำบุญกลางบ้าน เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้บุพการีที่ได้เสียชีวิตไปแล้ว สาเหตุที่เลือกในช่วงเดือนพฤษภาคมหรือเดือน 6 เนื่องจากมีความเชื่อว่า เดือนนี้ผีผู้ตายจะรอรับส่วนบุญส่วนกุศลอยู่ โดยประเพณีนี้เริ่มจากหมู่ที่ 5 ตำบลห้วยทรายแล้ว ปัจจุบันนี้กลายเป็นประเพณีประจำตำบล ซึ่งในปัจจุบันมีการสืบสานกันโดยมีการซื้อเสื้อผ้าใหม่ มาให้คนแก่คนชราในวันนี้ ด้วยเชื่อกันว่าจะส่งเสริมและเป็นศิริมงคลให้กับหมู่บ้าน ซึ่งเป็นประเพณีที่ก่อให้เกิดความสามัคคี

ในหมู่บ้าน นอกจากนี้ในเดือน 6 ขึ้น 6 ค่ำ จะมีประเพณีในการเลี้ยงผีเข้าบ้านในแต่ละครอบครัว ซึ่งเป็นประเพณีที่แตกต่างจากชุมชนอื่น ในด้านศาสนาในบ้านโสกโขม่ง หมู่ที่ 5 ตำบลห้วยทราย ประชาชนร้อยละ 100 นับถือศาสนาพุทธ

แนวคิดและหลักการทำเกษตรอินทรีย์

1. แนวคิดการทำเกษตรอินทรีย์

วิฑูรย์ ปัญญากุล และเจษฎี สุขจิตต์ติกาล (2546, หน้า 129) ได้ให้แนวคิดและแนวปฏิบัติไว้ว่า เกษตรอินทรีย์ที่มีหลักฐานบันทึกเกิดขึ้นตั้งแต่ทศวรรษ 1920 เป็นต้นมาแต่เป็นในลักษณะลัทธิความเชื่อ (ideology) มากกว่าการให้คำจำกัดความและแนวคิดแนวปฏิบัติที่เป็นวิทยาศาสตร์ หลังจากนั้นได้เกิดกลุ่มเกษตรกรในประเทศต่าง ๆ ในยุโรป สหรัฐอเมริกา ได้พัฒนาแนวทางเกษตรอินทรีย์ขึ้นอย่างเป็นอิสระต่อกันโดยมีจุดประสงค์หลักเพื่อการพัฒนาด้านปรัชญาของเกษตรอินทรีย์มากกว่าเพื่อการค้า และสหพันธ์เกษตรอินทรีย์นานาชาติ (International Federation of Organic Agriculture Movements: FOAM) ให้ความหมายไว้ว่า ระบบการเกษตรที่ผลิตอาหารและเส้นใย ด้วยความยั่งยืนทางสิ่งแวดล้อม สังคมและเศรษฐกิจ โดยเน้นที่หลักการปรับปรุงบำรุงดิน การเคารพต่อศักยภาพทางธรรมชาติของพืช สัตว์ และนิเวศการเกษตร เกษตรอินทรีย์จึงลดการใช้ปัจจัยการผลิตจากภายนอก และหลีกเลี่ยงการใช้สารเคมีสังเคราะห์ เช่น ปุ๋ย สารกำจัดศัตรูพืชและเวชภัณฑ์สำหรับสัตว์แต่ในขณะเดียวกันก็พยายามประยุกต์ใช้ธรรมชาติในการเพิ่มผลผลิต และพัฒนาความต้านทานโรคต่อพืชและสัตว์เลี้ยงหลักการเกษตรอินทรีย์นี้เป็นหลักการสากลที่สอดคล้องกับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม ภูมิอากาศ และวัฒนธรรมของท้องถิ่นด้วย

กนกวรรณ มะโนรมย์ (2547, หน้า 1) ได้กล่าวว่าเกษตรอินทรีย์ (organic agricultures) มุ่งเน้นกระบวนการผลิต เพื่อรักษาระบบนิเวศ ความหลากหลายทางชีวภาพ การพึ่งตนเองของเกษตรกร โดยเฉพาะเกษตรกรรายย่อยรวมทั้งการคำนึงถึงความปลอดภัยของผู้บริโภคด้านอาหารและสุขภาพ ให้ความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นในความพยายามที่จะรักษาและเพิ่มพูนความหลากหลายทางชีวภาพ (biodiversity) ตลอดจนเป็นกลไกบรรเทาปัญหาความยากจนของเกษตรกรรายย่อยเพราะเกษตรอินทรีย์มีแนวโน้มใน การลดต้นทุนการผลิตและให้ผลคุ้มค่าในระยะยาว

สุพจน์ ชัยวิมล (2546, หน้า 1) โดยให้แนวคิดว่า เกษตรอินทรีย์เกิดมาพร้อมกับวิวัฒนาการของมนุษยชาติตั้งแต่สมัยเริ่มแรกที่มนุษย์รู้จักวิธีการเพาะปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ เมื่อประมาณ 10,000 ปีมาแล้วโดยอาศัยหลักการพึ่งพิงธรรมชาติและหมุนเวียนการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติให้เกิดประโยชน์สูงสุด แต่เกษตรอินทรีย์สมัยใหม่โดยอาศัยหลักวิทยาศาสตร์เข้ามาช่วยเริ่มต้นครั้งแรก ในทวีปยุโรปเมื่อปี พ.ศ.2479 โดยเซอร์อัลเบิร์ต ไฮเวอร์ค์ ได้

เขียนเรื่องราวเกี่ยวกับเกษตรอินทรีย์ในหนังสือเรื่อง คัมภีร์การเกษตร (an agricultural testament) เมื่อเดือน มิถุนายน ปี พ.ศ.2483 โดยกล่าวถึงหลักการทำเกษตรอินทรีย์ไว้ 7 ประการ คือ

1. สุขภาพที่ดีเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานของสิ่งมีชีวิตทั้งปวง
2. สุขภาพที่ดีต้องใช้ได้กับทั้งดิน พืช สัตว์และมนุษย์ ซึ่งจะมีความสัมพันธ์ต่อกันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้
3. ความอ่อนแอที่เกิดขึ้นกับห่วงโซ่อาหารแรกคือดินจะส่งผลกระทบต่อห่วงโซ่อื่น ๆ ที่อยู่ลำดับสูงขึ้นไปตามลำดับจนถึงมนุษย์ซึ่งอยู่บนสุด
4. การระบาดของโรคแมลงพืชและสัตว์ในระบบการเกษตรสมัยใหม่ คือ ปัญหาในห่วงโซ่อาหารที่สอง และสาม
6. ปัญหาสุขภาพของมนุษย์เป็นผลมาจากห่วงโซ่อาหารที่สองและสาม
7. สุขภาพที่ไม่ดีของพืช สัตว์และมนุษย์เป็นผลต่อเนื่องมาจากสุขภาพที่ไม่ดีของดิน การยอมรับกฎและบทบาทของธรรมชาติโดยสำนึกถึงปัญหาที่เกิดขึ้นจะทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนการพัฒนาให้ถูกต้องโดยไม่ยากทั้งนี้จะต้องไม่กระทำการใด ๆ ที่เป็นการรบกวนต่อกระบวนการสะสมธาตุอาหารในดินที่ดำเนินการโดยจุลินทรีย์ในดิน

ชนวน รัตนวราหะ (2547, หน้า 2) ให้แนวคิดเกษตรอินทรีย์ว่า การเกษตรอินทรีย์เป็นระบบการเกษตรที่ใช้พื้นฐานของหลักการทางนิเวศวิทยาประยุกต์ใช้เพื่อการเกษตรในบางโอกาสเรียกว่าการทำฟาร์มโดยชีวภาพ (biological farming) หรือการทำฟาร์มทางนิเวศวิทยา (ecological farming) โดยมีเป้าหมายเพื่อที่จะสร้างสมให้ได้ ระบบการเกษตรที่ยั่งยืน ทั้งในด้านสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจและสังคม

โดยสรุปการทำเกษตรอินทรีย์ เป็นระบบการผลิตอาหารที่ยั่งยืนทางสิ่งแวดล้อม สังคมและเศรษฐกิจโดยเน้นที่หลักการปรับปรุงและบำรุงดิน การเคารพต่อศักยภาพทางธรรมชาติของพืชและนิเวศการเกษตร ลดการใช้ปัจจัยจากภายนอก และหลีกเลี่ยงการใช้สารเคมีสังเคราะห์ เช่น ปุ๋ยเคมี สารกำจัดศัตรูพืช และเวชภัณฑ์สำหรับสัตว์ แต่ในขณะเดียวกันก็พยายามประยุกต์ใช้ธรรมชาติ ในการเพิ่มผลผลิตและพัฒนาความต้านทานต่อโรคของพืช และสัตว์เลี้ยง

2. หลักการทำเกษตรอินทรีย์

กรมวิชาการเกษตร (2543, หน้า 11-28) ได้กำหนดมาตรฐานและขั้นตอนการทำเกษตรอินทรีย์ ดังนี้

2.1 การเลือกพื้นที่ผลิตพืชอินทรีย์

2.1.1 ประวัติการทำเกษตรของพื้นที่ ก่อนเลือกพื้นที่ผลิตพืชอินทรีย์จะต้องทราบประวัติการใช้ประโยชน์ของพื้นที่ให้มากที่สุดโดยเฉพาะ ด้านการเกษตร เช่น เคยปลูกพืชอะไร การใช้ปุ๋ยสารเคมี และความสำเร็จของการใช้พื้นที่ เป็นต้น เพื่อใช้ในการตัดสินใจวางแผนการผลิต

2.1.2 ที่ตั้งของพื้นที่ ควรเลือกพื้นที่ห่างจากถนนหลวง โรงงาน เพื่อป้องกันมลพิษ และไม่ควรรอยุ่ติดแปลงปลูกพืชที่มีการใช้สารเคมี

2.1.3 ความเหมาะสมของพื้นที่ต่อพืชที่จะปลูก ผู้ที่จะผลิตพืชอินทรีย์ จะต้องทราบแล้วว่า จะปลูกพืชล้มลุกหรือพืชยืนต้น การปลูกพืชล้มลุก ไม่มีปัญหาเกี่ยวกับความลึกของหน้าดิน แต่ไม้ยืนต้นต้องการหน้าดินที่ลึกและต้องมีแหล่งน้ำเพียงพอ

2.1.4 แหล่งน้ำ น้ำที่ใช้กับพืชจะต้องเป็นน้ำสะอาด ไม่มีสารพิษเจือปน จะเป็นน้ำใต้ดิน สระ แม่น้ำ ลำคลอง หรือน้ำชลประทานก็ได้ ควรทำการวิเคราะห์คุณสมบัติของน้ำก่อน

2.1.5 ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ พื้นที่ที่ดินอุดมสมบูรณ์โดยธรรมชาติ เช่น พื้นที่เปิดใหม่ ความสำเร็จในการผลิตพืชอินทรีย์จะสูง ดังนั้นจึงควรเลือกพื้นที่ที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์สำหรับพื้นที่ที่ดินขาดความสมบูรณ์ ควรจะปลูกพืชบำรุงดินประกอบกับการใส่ปุ๋ยอินทรีย์

2.2 การวางแผนจัดการ

2.2.1 การวางแผนการป้องกันสารปนเปื้อน ที่ปะปนมาทางดิน น้ำ และอากาศ โดยวางแผนอย่างครบถ้วนทุกขั้นตอน และมีการบันทึกวิธีปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง

2.2.2 การป้องกันสารปนเปื้อนระดับฟาร์ม อาจทำการปลูกพืชเป็นแนวกันชนระหว่างแปลงให้ปลอดภัยจากสารพิษที่มาจากแหล่งของเสีย หรือระบบการกำจัดของเสีย ระบบระบายน้ำระบบการเก็บรักษาเครื่องมืออุปกรณ์ และการขนส่งเข้าออกฟาร์ม

2.2.3 การวางแผนการจัดการ แปลงปลูกพืชและระบบการปลูกพืช อาจทำโดยใช้พันธุ์พืชต้านทานศัตรูพืช การเลือกฤดูปลูกและระบบปลูกพืชที่เหมาะสม รวมทั้งการเลือกใช้วัสดุ เครื่องมือที่สอดคล้องกับหลักการเกษตรอินทรีย์ ในการปฏิบัติทุกขั้นตอนตั้งแต่การเตรียมแปลงจนถึงการเก็บเกี่ยว

2.3 การเลือกพันธุ์

2.3.1 ควรคำนึงถึงความเหมาะสมกับสภาพดิน สภาพภูมิอากาศ ความต้านทานต่อศัตรูพืชและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ

2.3.2 ห้ามใช้พันธุ์พืชที่ได้จากการตัดต่อสารพันธุกรรม และหรือผ่านการอาบรังสี

2.3.3 เมล็ดพันธุ์ที่ใช้ควรมาจากระบบการผลิตแบบเกษตรอินทรีย์

2.4 การจัดการและการปรับปรุงบำรุงดิน

2.4.1 เลือกพื้นที่ปลูก ควรเลือกพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์สูง เช่น พื้นที่ที่เปิดใหม่ หากจำเป็นต้องใช้พื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ ต้องมีการจัดการธาตุอาหารพืชและปรับปรุงบำรุงดินมากกว่าพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์สูง

2.4.2 ดินที่เป็นกรดจัด ให้ใส่หินปูนปรับความเป็นกรดของดินก่อน ถ้าต้องการเพิ่มธาตุแมกนีเซียมด้วยให้ใส่ปูนโดโลไมท์

2.4.3 ควรปลูกพืชตระกูลถั่ว เช่น โสม ถั่วพุ่ม ถั่วมะแฮะ ฯลฯ และไถกลบ เพื่อเป็นปุ๋ยพืชสดบำรุงดิน โดยเลือกชนิดของพืชตามความเหมาะสมของพื้นที่ เช่น โสมใช้ได้ดีใน สภาพนา ถั่วพุ่มใช้ได้ดีในสภาพไร่ เป็นต้น

2.4.4 ปลูกพืชหมุนเวียน ใช้พืชตระกูลถั่วร่วมเป็นพืชหมุนเวียน

2.4.5 ใส่ปุ๋ยคอก ปุ๋ยหมัก เศษซากพืช เพื่อเป็นแหล่งธาตุอาหารพืชและปรับปรุงโครงสร้างของดิน

2.4.6 กรณีที่ดินขาดโพแทสเซียม ให้ใช้ปุ๋ยมูลค่างควา เกลือ โพแทสเซียม-ธรรมชาติ และซีเถ้าถ่าน

2.4.7 กรณีที่ดินขาดฟอสฟอรัส ให้ใช้ปุ๋ยหินฟอสเฟตเพียงพอกับความ ต้องการของพืช อาจจะใช้ธาตุอาหารเสริมที่มีการพิสูจน์เป็นหลักฐานทางเอกสารไว้แล้วได้

2.5 แผนการจัดการศัตรูพืช แบ่งเป็นขั้นตอนดังนี้

2.5.1 ก่อนปลูกพืช

1) ในกรณีที่ปลูกพืชด้วยเมล็ดพันธุ์ ควรใช้เมล็ดพันธุ์ที่ปราศจาก ศัตรูพืช เช่น โรคแมลงและวัชพืช โดยกรรมวิธีดังนี้

- แช่เมล็ดในน้ำร้อนอุณหภูมิ 50 - 55 องศาเซลเซียส นานถึง 10-30 นาที (ขึ้นอยู่กับชนิดของเมล็ดพันธุ์)เพื่อกำจัดเชื้อราและแบคทีเรียบางชนิดที่ติดมากับเมล็ด

- คลุมเมล็ดด้วยเชื้อจุลินทรีย์ปฏิปักษ์ เช่น เชื้อราไตรโคเดอร์มา, เชื้อแบคทีเรีย *Bacillus subtilis* (Bs) ขึ้นอยู่กับชนิดเมล็ดพืชและเชื้อสาเหตุของโรค

- ใช้พันธุ์ต้านทานโรค แมลงและหรือวัชพืช

2) การเตรียมแปลงเพาะกล้า

- อบดินด้วยไอน้ำ

- คลุกดินด้วยเชื้อราปฏิปักษ์ เพื่อควบคุมเชื้อราที่เป็นสาเหตุของโรค

ในระยะต้นกล้า

3) การเตรียมแปลงปลูก

- ไถพรวนและตากดิน 1-2 สัปดาห์ ให้เมล็ดวัชพืชงอกแล้วไถกลบ

ซ้ำอีกครั้งหนึ่ง

- ใช้พลาสติกใส่ที่ไม่ย่อยสลายคลุมแปลง ปลูกเพื่อกำจัดศัตรูพืชใน

ดินโดยใช้แสงแดด

- ใช้ปูนโดโลไมท์หรือปูนขาวที่ได้จากธรรมชาติเพื่อปรับสภาพความ

เป็นกรด - ด่าง ของดินไม่เหมาะสมต่อการเจริญเติบโตของเชื้อโรค

- ใช้น้ำขังท่วมแปลงเพื่อควบคุมโรคและแมลงที่อาศัยอยู่ในดิน

- ดากดินให้แห้งเพื่อกำจัดแมลงในดิน
- ใส่เชื้อราปฏิปักษ์ เช่น ไตรโคเดอร์มา ลงในดินสำหรับพื้นที่ที่มีการระบาดของเชื้อราบางชนิด

2.5.2 ระยะที่พืชกำลังเจริญเติบโต

1) การควบคุมโรค เมื่อมีการระบาดของโรคให้ปฏิบัติดังนี้

- โรยเชื้อราปฏิปักษ์รอบโคนต้น
- เก็บชิ้นส่วนของพืชที่เป็นโรคออกจากแปลงปลูกและนำไปเผาทำลาย
- ใช้เชื้อแบคทีเรีย ฟันหรือทำแผลที่ต้นพืช สารที่อนุญาตให้ใช้ควบคุมโรคได้แก่ กำมะถัน บอร์โดมิกเจอร์ พืชสมุนไพรและสารสกัดจากสมุนไพร คอปเปอร์ซัลเฟต คอปเปอร์ไฮดรอกไซด์ คอปเปอร์ออกไซด์คลอไรด์

2) การควบคุมแมลง

- สำรวจแมลงและศัตรูพืชอื่น ๆ ในแปลงปลูก
  - หากพบแมลงศัตรูพืชให้ปฏิบัติดังนี้
- กรณีแมลงศัตรูพืชมีจำนวนน้อย ให้ใช้วิธีการควบคุมทางชีวภาพ ได้แก่ ใช้พืชหรือสารสกัดจากพืชสมุนไพร เช่น ดาวเรือง ว่านน้ำ พริก สาบเสือ ฯลฯ สารโรจิโนน จากหางไหลแดง สารสกัดจากสะเดา สารไพเรทรินจากธรรมชาติ ใช้จุลินทรีย์ปฏิปักษ์ เช่น เชื้อไวรัส เชื้อแบคทีเรีย ไล่เดือนฝอย ศัตรูธรรมชาติ เชื้อรา เช่น เชื้อราเมตาไลเซียม ใช้ตัวห้ำ ตัวเบียน ใช้น้ำสบู่ ใช้สารทำหมันแมลง ใช้กับดักกาวเหนียว

กรณีแมลงศัตรูพืชระบาด ใช้กับดักกาวเหนียว กับดักแสงไฟเพื่อลดปริมาณแมลง

- #### 3) การควบคุมวัชพืช ควรกำจัดวัชพืชในระยะก่อนออกดอกหรือติดเมล็ด เพื่อลดปริมาณเมล็ดวัชพืชที่สะสมในฤดูต่อไป โดยใช้วิธีทางกายภาพ เช่น การถอน การขุด การตัด ฯลฯ ใช้น้ำร้อน ใช้น้ำร้อน ปลูกพืชตระกูลถั่วคลุมดิน คลุมดินด้วยพลาสติกทึบแสงที่ไม่ย่อยสลาย ใช้สารสกัดจากพืช ใช้ชีววิธี เช่น แมลง สัตว์ หรือจุลินทรีย์

2.5.3 ประเภทสมุนไพรป้องกันและกำจัดศัตรูพืชตามสารออกฤทธิ์

- 1) สมุนไพรสขม ข่าเชื้อแบคทีเรีย ป้องกันแมลง สามารถกำจัดแมลง เช่น ฟ้ายลายใจ สเดา บอระเพ็ด ลูกใต้ใบ เพชรสังฆาต ฯลฯ
- 2) สมุนไพรสเบื่อเมา ข่าหนอน เปลี้ย และแมลงต่าง ๆ เช่น หางไหล หนอนตายหยาก น้อยหน้า พญาไร้ใบ สลักไคเหล้าขาว ฯลฯ
- 3) สมุนไพรสผาด แก้วเชื้อรา โรคพืช เช่น เปลือกแค ใบฝรั่ง เปลือกมังคุด ทับทิม ฯลฯ
- 4) สมุนไพรหอมระเหย ไล่แมลง เปลี่ยนกลิ่นต้นไม้ม เช่น ตะไคร้หอม สาบเสือ กระทกรก ไหระพา ผักชี ผักแพรว ใบมะกรูด ฯลฯ

5) สมุนไพรสเปรี้ยว ไล่แมลง แสบร้อน เช่น มะขาม มะกรูด มะนาว ส้ม ฯลฯ

6) สมุนไพรสเผ็ด ข่าแมลง ไล่แมลง หนอน ข่าเข็ร่า เช่น พริก กระเทียม หอม ข่าพลู ตะไคร้แกง น้ำส้มสายชู ฯลฯ

2.6 การจัดการเก็บรักษาและขนส่ง

ผลิตผลหรือผลิตภัณฑ์เกษตรอินทรีย์จะต้องได้รับการจัดเก็บรักษา ให้คงสภาพคุณภาพที่ดี ในระหว่างเวลาการเตรียมการและการขนส่ง ตามข้อปฏิบัติดังนี้

2.6.1 ผลิตผลหรือผลิตภัณฑ์เกษตรอินทรีย์ ต้องได้รับการคัดแยกจากผลิตภัณฑ์ที่ไม่ใช่เกษตรอินทรีย์ ตลอดจนขบวนการจัดการเพื่อการขนส่งตั้งแต่การขนย้ายภายในแหล่งผลิตจนถึงการขนส่งเพื่อจำหน่าย โดยติดเครื่องหมายแสดงชัดเจน

2.6.2 ผลิตผลหรือผลิตภัณฑ์เกษตรอินทรีย์ต้องได้รับการป้องกันการสัมผัสและปนเปื้อนจากวัสดุ และสารสังเคราะห์ต้องห้ามใด ๆ ตามมาตรฐานนี้ ตลอดระยะเวลาของขบวนการเก็บรักษาและขนส่ง

2.6.3 พื้นที่ของการเก็บรักษาและการขนส่ง จะต้องได้รับการทำความสะอาดตามระบบและใช้วัสดุหรือสารที่อนุญาตให้ใช้ตามมาตรฐานนี้

2.7 แผนการเก็บเกี่ยวพืชป่าและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพและสิ่งแวดล้อม

การเก็บรวบรวมหรือเก็บเกี่ยวพืชป่า เพื่อขอหนังสือรับรองการเป็นผลิตผลหรือผลิตภัณฑ์อินทรีย์จะกระทำได้อย่างต่อเมื่อแผนปฏิบัติการดังกล่าวได้รับอนุมัติโดยคณะกรรมการบริหารการวิจัยพัฒนาเกษตรอินทรีย์ กรมวิชาการเกษตร หรือผู้ที่ได้รับมอบหมายแผนปฏิบัติการมีองค์ประกอบ ดังนี้

2.7.1 แผนที่และประวัติการใช้พื้นที่ (ต้องไม่มีการใช้สารต้องห้ามอย่างน้อย 3 ปีย้อนหลัง)

2.7.2 ชนิดพืชที่จะทำการรวบรวมหรือเก็บเกี่ยว

2.7.3 ขอบเขตพื้นที่ที่จะดำเนินการ

2.7.4 วิธีการเก็บรวบรวม หรือเก็บเกี่ยว (ที่ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมและไม่กระทบกระเทือนต่อความหลากหลายทางชีวภาพ)

2.8 กระบวนการออกใบรับรอง

เป็นการรับรองคุณภาพผลิตผล ผลิตภัณฑ์ เกษตรอินทรีย์เพื่อแสดงว่าสินค้านั้น ๆ ได้ผ่านการตรวจสอบ และรับรองตามมาตรฐานการผลิตพืชอินทรีย์แล้ว

2.9 ผู้ผลิต

2.9.1 ผู้ผลิต/ผู้ประกอบการยื่นคำร้องขอหนังสือรับรองเกษตรอินทรีย์ โดยมีรายละเอียดในใบคำร้อง ดังนี้

- 1) ชื่อและที่อยู่ของผู้ผลิต ผู้ประกอบการ
- 2) สถานที่ตั้งของพื้นที่ประกอบการ
- 3) รายละเอียดของผลิตผล ผลิตภัณฑ์ และกระบวนการผลิต
- 4) ลงชื่อผู้ยื่นคำร้อง

2.9.2 หน่วยงานตรวจสอบจะส่งเจ้าหน้าที่ไปตรวจสอบการผลิตบันทึกข้อมูลการผลิตและหรือสุ่มตัวอย่างเพื่อการวิเคราะห์ ตามมาตรฐานที่ตั้งไว้

2.9.3 หน่วยงานรับผิดชอบจะออกไปรับรอง และหรือไปรับรองผลวิเคราะห์อื่น ๆ ว่าผลิตผลหรือผลิตภัณฑ์นั้น ๆ ผลิตตามวิธีการของการเกษตรอินทรีย์

2.10 การจัดการหลังการเก็บเกี่ยว

2.10.1 สารที่ใช้ในการดำเนินการหลังการเก็บเกี่ยวต้องเป็นสารจากธรรมชาติ ยกเว้นสารเคมีสังเคราะห์ ที่อนุญาตให้ใช้ได้ตามมาตรฐานนี้

2.10.2 มีแผนการจัดการหรือการบันทึกข้อมูลโรงงานเก็บ (warehouse) ระบุปฏิบัติการ การควบคุมให้ถูกสุขลักษณะ ดังนี้

- 1) ลักษณะของโรงงานเก็บสะอาดมีอากาศถ่ายเทสะดวก
- 2) การป้องกัน นก หนู แมลง ปนเปื้อน
- 3) มีการจัดระเบียบภายในเหมาะสมต่อการปฏิบัติงาน
- 4) มีการจัดระเบียบและซีบ่งผลิตผลบนพื้น
- 5) มีอุปกรณ์ที่จำเป็น เหมาะสมในการเก็บรักษาผลิตผลแต่ละชนิด
- 6) เลือกใช้เครื่องมือ วัสดุอุปกรณ์ที่ใช้ในการบรรจุหีบห่อที่ไม่ทำลาย

สิ่งแวดล้อม

2.11 การแปรรูป

การแปรรูปผลิตผลอินทรีย์เป็นการจัดการตามหลักการและวิธีการและวิธีการปฏิบัติการที่ดี ในการผลิตให้เป็นไปตามข้อกำหนด และมาตรฐานของขบวนการผลิตผลิตภัณฑ์ ดังนี้

2.11.1 วัตถุประสงค์

1) ผลผลิตต้องมาจากขบวนการและการศึกษาข้อมูล ข้อกำหนดมาตรฐานสารที่ยอมให้ใช้ / ห้ามใช้ สิ่งปนเปื้อนในวัตถุดิบให้เป็นไปตามมาตรฐานที่หน่วยงานผู้รับผิดชอบหรือมาตรฐานที่กำหนด

2) มีการวางแผนการจัดการและการศึกษาข้อมูล ข้อกำหนดมาตรฐาน สารที่ยอมให้ใช้ ห้ามใช้ สิ่งปนเปื้อนในวัตถุดิบให้เป็นไปตามมาตรฐานที่หน่วยงานผู้รับผิดชอบ หรือมาตรฐานที่กำหนด

2.11.2 ขบวนการผลิต

สารเจือปน สารที่ยอมให้ใช้ ห้ามใช้ ให้เป็นไปตามข้อกำหนดมาตรฐาน ผลิตภัณฑ์อินทรีย์

2.11.3 การบรรจุหีบห่อ

วัสดุที่ใช้ควรเป็นวัสดุที่ปลอดภัยและเป็นไปตามมาตรฐานผลิตภัณฑ์อินทรีย์ของแต่ละประเทศและไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม

โดยสรุปหลักการทำเกษตรอินทรีย์

1. ต้องไม่มีการใช้สารเคมีสังเคราะห์ ใดๆ ในกระบวนการผลิตไม่ว่าจะเป็นปุ๋ยเคมี หรือสารกำจัดศัตรูพืช
2. ต้องมีความพยายามอย่างเต็มความสามารถในการที่จะหลีกเลี่ยงการปนเปื้อนจากสารเคมีทั้งจากภายในฟาร์มและจากภายนอก
3. มีการพัฒนาระบบการผลิตที่นำไปสู่แนวทางเกษตรยั่งยืนที่เน้นความหลากหลายของพันธุ์พืชภายในฟาร์มในระยะยาว
4. มีการพัฒนาระบบการผลิตที่มุ่งเน้นพึ่งพาตนเองหรือการช่วยเหลือซึ่งกันและกันในเรื่องของปัจจัยการผลิต เช่น การจัดหาวัสดุทำปุ๋ยบำรุงดินและการจัดการศัตรูพืช เมล็ดพันธุ์ แรงงาน และเงินทุน
5. มีการฟื้นฟูและรักษาความอุดมสมบูรณ์ของดินด้วยอินทรีย์วัตถุ เช่น ปุ๋ยหมัก ปุ๋ยคอก และปุ๋ยพืชสดอย่างต่อเนื่องและการจัดการเพื่อการหมุนเวียนธาตุอาหารที่ใช้ภายในฟาร์มให้เกิดประโยชน์สูงสุด

รัชดาภรณ์ จันทาศรี (2547, บทคัดย่อ) พบว่า การผลิตและการตลาดผัก-ผลไม้ อินทรีย์นับเป็นก้าวแรกของการเริ่มต้นการตลาดเกษตรอินทรีย์ทั่วโลก เนื่องจากเป็นระบบตลาดเปิดที่สะดวก มีความซับซ้อนน้อย เมื่อเปรียบเทียบกับการผลิตเกษตรอินทรีย์ชนิดอื่น ในช่วงเวลา 10 ปี ที่ผ่านมากการผลิตผักและผลไม้อินทรีย์มีอัตราการเจริญเติบโตที่รวดเร็ว มีการขยายตัวประมาณร้อยละ 20 - 30 ต่อปี มีสัดส่วนเฉลี่ยเกือบร้อยละ 19 ของมูลค่ารวมของตลาดเกษตรอินทรีย์ ในปัจจุบันการผลิตผักและผลไม้อินทรีย์ยังไม่เพียงพอต่อความต้องการของผู้บริโภค สามารถพัฒนาการผลิตให้มีรูปแบบหลากหลายขึ้นก็จะเป็นการเปิดช่องทางการตลาดให้กว้างขวางออกไปมากยิ่งขึ้น สำหรับในพืชผักควรพิจารณาผลิตพืชที่มีศักยภาพในการส่งออกสูง เช่น หน่อไม้ฝรั่ง ข้าวโพดฝักอ่อน และกระเจียบเขียวที่เป็นพืชนำร่องในการผลิตผักระบบเกษตรอินทรีย์ของไทย เนื่องจากมีความต้องการของตลาดต่างประเทศในปริมาณมากและมีความต้องการอย่างต่อเนื่อง

สุวัฒน์ ชีระพงษ์ชนากร (2547, บทคัดย่อ) สรุปว่า การผลิตข้าวอินทรีย์มีเป้าหมายหลักที่จะลดการใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมีกำจัดศัตรูพืช เป็นการลดปัญหาสารพิษที่ตกค้างในผลผลิตและสิ่งแวดล้อม ปัญหาสุขภาพอนามัยของทั้งผู้ผลิตและผู้บริโภค รวมทั้งลดการขาดดุลการค้าจากการนำเข้าปุ๋ยเคมี ฮอร์โมนและสารเคมีกำจัดศัตรูพืช

จรีตา ปุกหุด, อุทัย อัมพิมพ์, โสภณ บุญลือ และประเสริฐ วุฒิคัมภีร์ (2547, บทคัดย่อ) พบว่า ปัจจุบันยังไม่พบมีมาตรฐานการผลิตเห็ดอินทรีย์ในประเทศไทย ตัวอย่างมาตรฐานการผลิตเห็ดอินทรีย์ในประเทศต่าง ๆ ถูกนำมาศึกษา พบว่ามาตรฐานมีความใกล้เคียงกับมาตรฐานการผลิตพืชอินทรีย์ โดยทั่วไปโดยข้อจำกัดสำคัญคือ เทคนิคในการควบคุมโรคที่จะเกิดกับเห็ดในระบบอินทรีย์และความยากในการจัดกับเห็ดในระบบอินทรีย์และความยากในการจัดหาวัสดุเพาะเห็ด เมื่อศึกษาข้อมูลด้านราคาจำหน่ายผลผลิตพบว่า มีเห็ดหลายชนิดที่มีศักยภาพในการสามารถผลิตเห็ดอินทรีย์เป็นการค้าได้ โดยเฉพาะ การผลิตเพื่อส่งออก นอกจากนี้ความสำคัญในแง่ของการเพิ่มความหลากหลายทางชีวภาพในฟาร์มและส่งเสริมความอุดมสมบูรณ์ของดินในระบบเกษตรโดยเฉพาะเห็ดโมโคโรซา เป็นสิ่งที่ควรนำมาพิจารณาในระบบการผลิตแบบอินทรีย์เป็นอย่างยิ่ง

มนัส ลอศิริกุล, นพมาศ นามแดง, อริยาภรณ์ พงษ์รัตน์ และประสิทธิ์ กาญจนาน (2547, บทคัดย่อ) สรุปว่า การผลิตพืชในระบบเกษตรอินทรีย์หลีกเลี่ยงการใช้สารเคมีสังเคราะห์บางชนิด ทำให้ผลผลิตที่ได้มีแนวโน้มต่ำกว่าระบบการผลิตที่ใช้สารเคมี โดยเฉพาะในช่วงระบบปรับเปลี่ยนการเลือกพื้นที่ที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์สูง เป็นดินที่มีชีวิตโดยมีจุลินทรีย์ในดินที่เป็นประโยชน์อยู่หลายกลุ่ม จึงเป็นดัชนีชี้วัดที่สำคัญถึงความสำเร็จในการผลิตพืชอินทรีย์ ส่วนดินที่เคยใช้ในระบบเกษตรเคมีมาก่อน การจัดการดินโดยปุ๋ยอินทรีย์ เป็นแนวทางหนึ่งที่นิยมปฏิบัติกันอย่างกว้างขวาง ในการเพิ่มสมรรถนะการผลิตของดิน

วิชัย ไฉสิตรัตน (2546, บทคัดย่อ) ศึกษาการผลิตผักอินทรีย์ ศึกษากระบวนการผลิต ศึกษาสารสกัดจากพืชสมุนไพรเพื่อการป้องกันกำจัดศัตรูพืช ศึกษาผลของน้ำหมักชีวภาพและวัสดุหมักต่าง ๆ ที่เหมาะสม ข้อมูลการผลิตผักและหารูปแบบของการส่งเสริมการผลิตระบบเกษตรอินทรีย์ เพื่อเข้าสู่ชุมชนและการตลาดชุมชน ผลการศึกษาพบว่า การผลิตผักอินทรีย์จำเป็นต้องเลือกพันธุ์ที่ต้านทานโรคแอนแทรกโนสควบคู่กับการวางแผนการปลูก เพื่อหลีกเลี่ยงความเสี่ยงต่อการเกิดโรค การควบคุมโรคพบว่าสารสกัดจากว่านน้ำสามารถควบคุมโรคได้ดีที่สุด ด้านการศึกษาการใช้สารสกัดจากพืชควบคุมแมลงศัตรูพืชพบว่า สารสกัดจากพืช เช่น รากหางไหล เมล็ดน้อยหน่า ยาสูบ ดีปลี มีผลดีในการฆ่าเพลี้ยอ่อน ไรขาว และการทดสอบในพื้นที่ที่เหมาะสมในระบบเกษตรอินทรีย์ทางภาคเหนือ นั้น สรุปว่าการปลูกถั่วฝักยาวโดยไม่ใช้สารเคมีสังเคราะห์ใด ๆ ให้ผลกำไรมากกว่าการผลิตที่ใช้ปุ๋ยเคมี การใช้ปุ๋ยน้ำหมักและไม่ใช้ปุ๋ยน้ำหมักในดินที่ไม่ผสมและผสมวัสดุหมักต่าง ๆ ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบว่า ปุ๋ยน้ำหมักสามารถเพิ่ม

ในโตรเจนในดินได้อย่างมีนัยสำคัญ การผลิตผักตามระบบเกษตรอินทรีย์ในแต่ละพื้นที่ มีความเหมาะสมแตกต่างกัน

ประสงค์ อังค์ชนะภัย, อุดม วงศ์ชนะภัย และพูลสวัสดิ์ อาจละกะ (2547, บทคัดย่อ) ศึกษาไส้กักชีวภาพหรือน้ำหมักชีวภาพเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านที่เกิดจากเกษตรกรรมนำเศษพืช สัตว์ ซึ่งเป็นวัสดุเหลือใช้ในท้องถิ่นไปหมักกับกากน้ำตาลและนำไปใช้กันอย่างแพร่หลาย ซึ่งแต่ละท้องถิ่นมีการผลิตและการใช้แตกต่างกันทั้งวัตถุดิบที่ใช้กรรมวิธีในการผลิตตลอดจน วิธีการใช้กับพืช จากการศึกษาพบว่า แม้ธาตุอาหารหลัก ธาตุอาหารรองและธาตุอาหารเสริม ตลอดจนสารควบคุมการเจริญเติบโตพืช จะพบจากในไส้กักชีวภาพในปริมาณน้อยแต่จากการที่เกษตรกรสามารถผลิตได้เอง ลงทุนต่ำเมื่อเปรียบเทียบกับปุ๋ยเคมีและสารเคมีป้องกัน กำจัดศัตรูพืชจึงทำให้เกิดการขยายผลและใช้กันอย่างแพร่หลาย

วิมล เพ็ชรนาจักร์ (2541, บทคัดย่อ) ศึกษาระดับสารเคมีตกค้างในพืชผักที่ปลูก แบบเกษตรกรรมอินทรีย์ และเคมีและความสัมพันธ์ระหว่างวิธีปลูก ลักษณะความลาดชันของ พื้นที่ปลูก แหล่งเมล็ดพันธุ์ ความถี่ของการรดน้ำพืชผักกับสารเคมีตกค้างในพืชผัก ผลการศึกษา พบว่ามีสารเคมีตกค้างในพืชผักที่ปลูกแบบอินทรีย์ ร้อยละ 11 แต่น้อยกว่าพืชผักที่ปลูกแบบทางมั่ง ร้อยละ 13.8 และแบบเคมี ร้อยละ 13.9 การตกค้างของสารเคมีกำจัดศัตรูพืช มีความสัมพันธ์กับ วิธีปลูกลักษณะความลาดชันของพื้นที่ปลูก และความถี่ของการรดน้ำผัก โดยทำให้มีความเสี่ยง ต่อการตกค้างของสารเคมีเพิ่มขึ้น

การพัฒนาแบบมีส่วนร่วม

แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชน ในฐานะที่เป็นสาระสำคัญต่อความสำเร็จของการพัฒนา ไม่ว่าจะเป็นพัฒนาทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม หรือในด้านอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นระดับนานาชาติ ระดับท้องถิ่น และระดับชุมชนก็ดี กระแสแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนนั้นเกิดขึ้นจากปัญหา และความล้มเหลวในการดำเนินงานพัฒนาในอดีต ซึ่งเน้นและให้บทบาทกับคนภายนอกชุมชน โดยได้ละเลยศักยภาพและความสามารถของคนในชุมชน ดังนั้นจึงได้มีการหันมาทบทวนถึงประสบการณ์การพัฒนาที่ผ่านมา ทำให้ได้ข้อสรุปว่า ประชาชนน่าจะเป็นผู้กำหนดเป้าหมายของการพัฒนา และโดยเฉพาะกระบวนการพัฒนา ประชาชนควรจะได้เป็นผู้เข้าไปมีส่วนร่วมในการดำเนินการทุกขั้นตอน

1. ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชน

ยุวัฒน์ วุฒิเมธี (2526, หน้า 25) ได้กล่าวถึงสาระสำคัญการมีส่วนร่วมของประชาชนว่าหมายถึง การเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามีส่วนร่วมในการริเริ่ม การพิจารณาตัดสินใจ การร่วมปฏิบัติ และการรับผิดชอบในเรื่องต่าง ๆ อันมีผลกระทบมาถึงตัวของประชาชนเอง การที่จะสามารถทำให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาชนบท เพื่อแก้ไขปัญหาและนำมาศึกษาสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนที่ดีขึ้นนั้น ผู้นำการเปลี่ยนแปลงจะต้อง

ยอมรับในปรัชญาการพัฒนาชุมชนที่ว่า "มนุษย์ทุกคนต่างมีความปรารถนาที่จะอยู่ร่วมกับผู้อื่นอย่างมีความสุข ได้รับการปฏิบัติอย่างเป็นธรรมและเป็นที่ยอมรับของผู้อื่นและพร้อมที่จะอุทิศตนเพื่อกิจกรรมของชุมชน ขณะเดียวกันจะต้องยอมรับด้วยความบริสุทธิ์ใจว่ามนุษย์นั้นสามารถพัฒนาได้ถ้ามีโอกาส และการชี้แนะที่ถูกต้อง"

ไพรัตน์ เตชะรินทร์ (2527, หน้า 6) กล่าวถึงการมีส่วนร่วมของประชาชนว่า หมายถึงกระบวนการที่รัฐบาลทำการส่งเสริม ชักนำ สนับสนุน และสร้างโอกาสให้ประชาชนในชุมชน ทั้งในรูปแบบส่วนบุคคล กลุ่มชน ชมรม สมาคม มูลนิธิและองค์การอาสาสมัครรูปแบบต่าง ๆ ให้เข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรือหลายเรื่องร่วมกัน

ทองศักดิ์ คุ้มไชน้ำ (2534, หน้า 76) ได้ให้ความหมายว่าการมีส่วนร่วมของประชาชนคือ การที่ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในลักษณะของการร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมวางแผน ร่วมปฏิบัติ ร่วมรับประโยชน์ และร่วมติดตามประเมินผล เป็นกระบวนการที่กลุ่มเป้าหมายได้รับโอกาส และใช้โอกาสที่ได้รับแสดงออก ซึ่งความรู้สึกนึกคิด แก้ไขปัญหาความต้องการของตน โดยการช่วยเหลือจากหน่วยงานภายนอกน้อยที่สุด

นิรันดร์ จงวุฒิเวศย์ (2527, หน้า 183) ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนว่าหมายถึง การเกี่ยวข้องทางด้านจิตใจและอารมณ์ ของบุคคลหนึ่งในสถานการณ์กลุ่ม ซึ่งผลของการเกี่ยวข้องดังกล่าวเป็นเหตุเร่งใจให้กระทำการให้บรรลุจุดมุ่งหมายของกลุ่มนั้น กับทำให้เกิดความรู้สึกร่วมรับผิดชอบกับกลุ่มดังกล่าวด้วย

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2526, หน้า 288) กล่าวถึงการมีส่วนร่วมของประชาชนไว้ว่า หมายถึง พฤติกรรมอันก่อปรด้วยารร่วมและสมยอมตามพฤติกรรมที่คาดหวัง ของกลุ่มทางการและไม่เป็นทางการ หรือในความหมายก็คือ การที่ประชาชนก่อให้เกิดสิ่งต่าง ๆ ร่วมกันนั่นเอง

สายทิพย์ สุดดีพันธ์ (2534, หน้า 92) ได้กล่าวไว้ว่าการมีส่วนร่วมของประชาชนในความหมายที่ลึกซึ้งที่สุด มิได้หมายถึงเพียง เมื่อรัฐกำหนดโครงการอะไรขึ้นมาประชาชนก็ร่วมกันทำแต่ทั้งนี้ต้องอยู่บนเงื่อนไขของการเปลี่ยนการทำงาน กลไกการพัฒนาจากการพัฒนาโดยรัฐ มาเป็นการพัฒนาที่ประชาชนมีบทบาทหลัก การมีส่วนร่วมของประชาชน อย่างน้อยที่สุดประชาชนต้องมีส่วนร่วมในการริเริ่มวางแผน และการดำเนินกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับสภาพความเป็นอยู่และอนาคตของเขา

กรรณิกา ชมดี (2524, หน้า 11) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของประชาชน หมายถึง ความร่วมมือของประชาชน ไม่ว่าจะปัจเจกบุคคลหรือกลุ่มคนที่เห็นพ้องต้องกัน และเข้ามาร่วมรับผิดชอบเพื่อดำเนินการพัฒนา และเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่ต้องการ โดยการกระทำผ่านกลุ่มหรือองค์กร เพื่อให้บรรลุถึงความเปลี่ยนแปลงที่พึงประสงค์

สุจินต์ ดาววิระกุล (2527, หน้า 18) ได้ให้ความหมายการมีส่วนร่วมของประชาชนคือ กระบวนการกระทำที่ประชาชนมีความสนใจเข้ามามีส่วนร่วมในการกำหนดการ

เปลี่ยนแปลง เพื่อตัวประชาชนเอง โดยให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจเพื่อตนเอง และมีส่วนดำเนินการเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ดังที่ปรารถนาหรือที่ตั้งไว้ ทั้งนี้ต้องมีใช้เป็นการกำหนดกรอบความคิดจากบุคคลภายนอก

เสน่ห์ จามริก (2527, หน้า 22) ให้ความหมาย การมีส่วนร่วมของชุมชนว่าไม่ได้หมายความว่า ingsประชาชนเข้ามาทำกิจกรรมตามที่นักวิชาการ หรือองค์กรพัฒนาตั้งขึ้น แท้จริงแล้วต้องให้ชุมชนมีกิจกรรม และวิธีการดำเนินการของเขาเองในชุมชน

โดยสรุป การมีส่วนร่วมของประชาชน หมายถึง การที่ประชาชน กลุ่มหรือชุมชน ได้พัฒนาศักยภาพและความสามารถของตนเองในการจัดการทรัพยากรที่มีอยู่ในสังคมเพื่อประโยชน์ต่อการดำรงชีพทางเศรษฐกิจ และสังคม ตามความจำเป็นอย่างสมศักดิ์ศรี ในฐานะสมาชิกของสังคมและประชาชนได้พัฒนากระบวนการเรียนรู้ และภูมิปัญญา ซึ่งแสดงออกในรูปของการร่วมคิดร่วมตัดสินใจ ร่วมวางแผน ร่วมปฏิบัติ ร่วมรับผลประโยชน์ และร่วมติดตามประเมินผล และส่งผลถึงความรู้สึกร่วมรับผิดชอบ

2. ลักษณะและขั้นตอนของการมีส่วนร่วม

2.1 ลักษณะของการมีส่วนร่วม

เจเลียว บุรีภักดีและคนอื่น ๆ (2545, หน้า 115) กล่าวถึง รูปแบบการมีส่วนร่วมมีลักษณะดังนี้

1) การมีส่วนร่วมแบบชายขอบ (marginal participation) เป็นการมีส่วนร่วมที่เกิดจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจไม่เท่าเทียมกัน ฝ่ายหนึ่งรู้สึกด้อยอำนาจกว่าหรือมีทรัพยากรหรือความรู้ด้อยกว่า

2) การมีส่วนร่วมแบบบางส่วน (partial participation) รัฐเป็นผู้กำหนดนโยบายโดยที่รัฐไม่รู้จักความต้องการของชาวบ้าน ดังนั้น การมีส่วนร่วมก็เพียงแสดงความคิดเห็นในการดำเนินกิจกรรมบางส่วนเท่านั้น

3) การมีส่วนร่วมแบบสมบูรณ์ (full participation) เป็นการมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนตั้งแต่การกำหนดปัญหา ความต้องการ การตัดสินใจในแนวทางการแก้ปัญหาและความเท่าเทียมกันของทุกฝ่าย

ปกรณ ปริญญา (2530, หน้า 64) กล่าวถึงลักษณะของการมีส่วนร่วมในการพัฒนาของประชาชน ซึ่งกระทำได้ 4 ลักษณะคือ

1) ประชาชนเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการกำหนดว่าอะไรคือความจำเป็นพื้นฐาน

2) ประชาชนเป็นผู้ระดมทรัพยากรต่าง ๆ เพื่อสนองตอบความจำเป็นขั้นพื้นฐาน

3) ประชาชนเป็นผู้มีบทบาทในการปรับปรุงวิธีการกระจายสินค้า และบริการให้สมบูรณ์

4) ประชาชนเป็นผู้ได้รับความพึงพอใจ และเกิดแรงจูงใจที่จะสร้างกระบวนการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง

นิรันดร์ จงวุฒิเวศย์ (2527, หน้า 166) ได้กล่าวถึงเงื่อนไขลักษณะของการมีส่วนร่วมอย่างน้อย 3 ประการคือ

- 1) ประชาชนต้องมีอิสรภาพที่จะมีส่วนร่วม (freedom to participation)
- 2) ประชาชนต้องสามารถที่จะมีส่วนร่วม (ability to participation)
- 3) ประชาชนต้องเต็มใจที่จะมีส่วนร่วม (willingness to participation)

2.2 ขั้นตอนของการมีส่วนร่วม

ไพรัตน์ เตชะรินทร์ (2527, หน้า 6-7) กล่าวถึงขั้นตอนการมีส่วนร่วมในการดำเนินงานให้บรรลุวัตถุประสงค์และนโยบายการพัฒนาที่กำหนดไว้ คือ

- 1) ร่วมทำการศึกษาค้นคว้าปัญหาและสาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนรวมถึงตลอดจนความต้องการของชุมชน
- 2) ร่วมคิดหาและสร้างรูปแบบ และวิธีการพัฒนาเพื่อแก้ไขและลดปัญหาของชุมชนหรือเพื่อสร้างสรรค์สิ่งใหม่ที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน หรือสนองความต้องการของชุมชน
- 3) ร่วมวางนโยบายหรือแผนงาน หรือโครงการ หรือกิจกรรมเพื่อขจัดและแก้ไขปัญหาและสนองความต้องการของชุมชน
- 4) ร่วมตัดสินใจการใช้ทรัพยากรที่มีจำกัดให้เป็นประโยชน์ต่อส่วนร่วม
- 5) ร่วมจัดหรือปรับปรุงระบบบริหารงานพัฒนาให้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผล
- 6) ร่วมลงทุนในกิจกรรมโครงการของชุมชน ตามขีดความสามารถของตนเองและขององค์กร
- 7) ร่วมปฏิบัติตามนโยบาย แผนงาน โครงการ และกิจกรรมให้บรรลุเป้าหมายที่วางไว้
- 8) ร่วมควบคุม ติดตาม ประเมินผล ร่วมบำรุงรักษาโครงการและกิจกรรมที่ได้ทำไว้ทั้งโดยเอกชนและรัฐบาล ให้ใช้ประโยชน์ได้ตลอดไป

ทงศ์ศักดิ์ คุ่มไชน้ำ (2534, หน้า 76 - 78) กล่าวถึงขั้นตอนในการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชนในชนบทไว้ ดังนี้

- 1) การมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ชุมชน และวิเคราะห์สาเหตุของปัญหาเป็นขั้นตอนที่สำคัญที่สุด ขั้นตอนนี้รวมไปถึงการจัดลำดับความสำคัญของปัญหาและการคัดเลือกปัญหาที่จะแก้ไขตามลำดับก่อนหลัง โดยมีนักพัฒนาทำหน้าที่เป็นกระจกเงา ผู้คอยสะท้อนภาพหรือคอยซักถามกระตุ้นให้ประชาชนได้พิจารณาสภาพครอบครัวและปัญหาต่าง ๆ และให้มีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ถึงสาเหตุของปัญหาด้วยตนเอง

2) การมีส่วนร่วมในการเลือกวิธีการวางแผนดำเนินงานกิจกรรม การวางแผนดำเนินงานกิจกรรมต้องเกิดจากการมีส่วนร่วมของประชาชนโดยให้ประชาชนตัดสินใจว่าจะเลือกวิธีการใด

3) การมีส่วนร่วมในการดำเนินงานตามแผน การดำเนินงานตามแผนนี้แบ่งเป็น 2 ประเภท คือ การลงทุนและการปฏิบัติงาน

4) การมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผล ทำให้รู้ว่าการดำเนินงานที่ผ่านมาได้ผลดีหรือได้รับประโยชน์หรือไม่ อย่างไร ช่วยให้บุคคลที่ร่วมในกลุ่มกิจกรรม รู้จักค้นหาข้อบกพร่องของการทำงาน สามารถที่จะปรับปรุงแก้ไขข้อขัดข้องและอุปสรรคได้

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (2526, หน้า 272-273) ได้แยกแยะขั้นตอนการมีส่วนร่วมไว้ 4 ขั้นตอน ดังนี้

- 1) การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหาและสาเหตุของปัญหา
- 2) การมีส่วนร่วมในการวางแผนดำเนินงาน
- 3) การมีส่วนร่วมในการลงทุนและปฏิบัติงาน
- 4) การมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผลงาน

ทัศนีย์ ไทยาภิรมย์ (2526, หน้า 15) ได้กล่าวถึงขั้นตอนการมีส่วนร่วมของประชาชนไว้ 4 ขั้นตอน คือ

- 1) ร่วมคิด สภาพที่เป็นอยู่มีอะไรเดือดร้อน และสาเหตุเกิดจากอะไร
- 2) ร่วมวางแผนวิเคราะห์สาเหตุ จัดลำดับความสำคัญของปัญหาพิจารณาทางเลือก
- 3) ร่วมดำเนินการ ดำเนินตามโครงการและแผนงาน กำหนดโครงการและแผนงาน
- 4) ร่วมติดตามประเมินผล ประเมินความสำเร็จหรือล้มเหลวเป็นระยะและแก้ไข

กรรณิกา ชมดี (2524, หน้า 106) ได้ศึกษาการมีส่วนร่วมของประชาชนที่มีผลต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ ศึกษาเฉพาะกรณีโครงการสารภี ตำบลท่าช้าง อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี พบว่าการเป็นสมาชิกกลุ่มในสังคม มีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วม

สกนธ์ จันทักษ์ (2528, หน้า 75) ได้ศึกษาเรื่องปัจจัยบางประการที่เกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดตั้งศูนย์เยาวชนตำบล พบว่าการได้รับข่าวสาร ทำให้เกิดการมีส่วนร่วมในกิจกรรมของคนในชุมชน

ประสาตร์ สิทธิเลิศ (2537, 1.ทศัตถย่อ) ได้ศึกษาเรื่องปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของคณะทำงานสนับสนุนการปฏิบัติการพัฒนาชนบทระดับตำบล (คปต.) ในการจัดทำ

แผนพัฒนาตำบลศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดสิงห์บุรี พบว่าการได้รับข่าวสารส่งผลต่อการเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรม

โดยสรุป ลักษณะของการมีส่วนร่วมคือการเข้ามามีบทบาทในการดำเนินกิจกรรมในทุกขั้นตอนมีความเท่าเทียมกันของทุกฝ่าย เกิดแรงจูงใจที่จะสร้างกระบวนการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง และมีขั้นตอนของการมีส่วนร่วม คือ การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติการ การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์ การมีส่วนร่วมในการติดตามประเมินผล

3. กระบวนการที่ก่อให้เกิดการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม

กรมการพัฒนาชุมชน (2546, หน้า 5 - 10) กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม (participatory learning) ว่าเป็นกระบวนการที่คนในการพัฒนาที่พยายามส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันเพื่อเกิดพลังอย่างสร้างสรรค์ ทั้งทางความคิดและการทำงาน เพื่อให้เกิดแนวทางใหม่ในการพัฒนาของทุกฝ่าย กระบวนการที่ก่อให้เกิดการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมเพื่อให้เกิดแนวคิดในการพัฒนาของประชาชนในชุมชนนั้น จะต้องมียุทธศาสตร์ในการระดมสมองร่วมกัน โดยผู้นำชุมชน และประชาชน จะต้องระดมความคิดการวางแผนและการทำงานร่วมกัน โดยผู้นำชุมชน และประชาชน จะต้องระดมความคิดการวางแผนและการทำงานร่วมกัน เพื่อให้เกิดขึ้นสรุปของงานที่จะเป็นประโยชน์ต่อชุมชนวิธีการที่สามารถนำมาใช้สำหรับประชาชนในท้องถิ่น ซึ่งปฏิบัติมาแล้วในชุมชนและบังเกิดผลดีมีดังนี้

3.1 กระบวนการระดมพลังสร้างสรรค์ (Appreciation Influence Control : AIC)

กระบวนการระดมพลังสร้างสรรค์ เป็นเทคนิคในการระดมความคิดการวางแผนและการทำงานร่วมกัน เป็นแนวคิดที่ ดร.วิลเลียม อี สมิธ (Dr. William E. Smith) ที่ปรึกษาของธนาคารโลกระหว่างปลายทศวรรษที่ 1970 ถึง ต้นทศวรรษที่ 1980 ซึ่งชี้ให้เห็นว่าในกระบวนการกำหนดนโยบายแผนงานและโครงการสิ่งที่สำคัญประการหนึ่งที่ต้องคำนึงถึง คือ ความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งที่ห้อมล้อมอยู่ ซึ่งบางครั้งจะพบว่าเป็นความสัมพันธ์ระหว่างพลังอำนาจที่มีอยู่ทั่วไป สำหรับประเทศไทย สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทยได้นำเข้ามาทดลองและเผยแพร่ตั้งแต่ปี พ.ศ.2533 ต่อมาในปี พ.ศ.2536 สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทยร่วมกับสมาคมพัฒนาประชากรและชุมชน และกรมการพัฒนาชุมชน ได้นำเอาแนวคิดนี้ไปดัดแปลงและฝึกปฏิบัติในระดับหมู่บ้านและในระดับตำบลอย่างได้ผล กระบวนการนี้มีความเหมาะสมกับพื้นฐานมาจากวัฒนธรรมของคนเอเชีย (สิทธิรัฐ ประพุทธนิตินสาร, 2545, หน้า 49-50)

กระบวนการระดมพลังสร้างสรรค์ เป็นวิธีการระดมและแลกเปลี่ยนความคิดเห็นของผู้ร่วมประชุมโดยการวาดภาพหรือใช้สัญลักษณ์ และด้วยเหตุที่ผู้ร่วมประชุมต้องรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น แม้ไม่ชอบหรือไม่ตรงกับความคิดของตนเองนั้นคือ วิธีการสร้างสรรค์บรรยากาศการประชุมที่ทุกคนมอบให้แก่กันโดยเฉพาะบรรยากาศการเรียนรู้ร่วมกันจากการที่ต้องช่วยกันทำงาน จะเป็นพลังทำให้ผลการพัฒนาสู่ออนาคตที่วางไว้ร่วมกันในที่สุด(กรมการพัฒนาชุมชน, 2543, หน้า 38)

วิธีการระดมความคิดในกระบวนการระดมพลังสร้างสรรค์ จะทำการแบ่งผู้เข้าร่วมประชุมเป็นกลุ่มย่อย กลุ่มละ 8-10 คน แล้วดำเนินการระดมความคิด แบ่งออกเป็น 3 ขั้นตอนหลัก ประกอบด้วย

1. ขั้นตอนการสร้างความรู้ (Appreciation : A) คือขั้นตอนการเรียนรู้และแลกเปลี่ยนประสบการณ์ โดยการทำให้ทุกคนให้การยอมรับและชื่นชมคนอื่น โดยไม่รู้เรื่องหรือแสดงการต่อต้านหรือวิพากษ์วิจารณ์ ขั้นตอนนี้เปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมประชุมทุกคนแสดงความคิดเห็น รับฟังและหาข้อสรุปว่ากันอย่างเป็นประชาธิปไตย แบ่งเป็น 2 ช่วง คือ

A_1 = การวิเคราะห์สถานการณ์ของหมู่บ้านในปัจจุบัน

A_2 = การกำหนดอนาคตของหมู่บ้านว่าต้องการให้เกิดการพัฒนาใน

ทิศทางใด

2. ขั้นตอนการสร้างแนวทางการพัฒนา (Influence : I) คือการใช้ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ที่แต่ละคนมีอยู่ มาช่วยกันกำหนดวิธีการสำคัญหรือยุทธศาสตร์ที่จะทำให้บรรลุวิสัยทัศน์ร่วมหรืออุดมการณ์ร่วมของกลุ่มได้อย่างดีที่สุดในขั้นนี้ทุกคนมีโอกาสทัดเทียมกันที่จะให้ข้อคิดเห็น่ววิธีการสำคัญที่จะทำให้บรรลุวิสัยทัศน์ร่วมหรืออุดมการณ์ร่วมของกลุ่มได้อย่างดีที่สุดในขั้นนี้ทุกคนมีโอกาสทัดเทียมกันที่จะให้ข้อคิดเห็น่ววิธีการสำคัญที่ ทำให้บรรลุวิสัยทัศน์ร่วมหรืออุดมการณ์ร่วมนั้นประกอบด้วยอะไรบ้าง ดังนั้น ในขั้นตอนนี้เป็นการหาแนวทางในการพัฒนาหมู่บ้านและหาเหตุผลเพื่อจัดลำดับความสำคัญตามความเห็นของผู้เข้าร่วมประชุม แบ่งเป็น 2 ช่วง คือ

I_1 = การคิดโครงการที่จะทำให้บรรลุวัตถุประสงค์

I_2 = การจัดลำดับความสำคัญของโครงการ แยกเป็น 3 ประเภทคือ กิจกรรมที่ชาวบ้านทำได้เอง กิจกรรมหรือโครงการที่ชาวบ้านทำเองบางส่วนโดยร่วมมือกับภายนอก ทั้งความรู้ทรัพยากรการจัดการและกิจกรรมหรือโครงการที่สามารถขอจากภาครัฐ

3. ขั้นตอนการสร้างแนวทางปฏิบัติ (Control : C) คือการนำวิธีการสำคัญมากำหนดเป็นแผนปฏิบัติการอย่างละเอียดว่าทำอะไร มีหลักการและเหตุผลอย่างไร มีเป้าหมายอย่างไร และมีใครรับผิดชอบเป็นหลัก ใครต้องให้ความร่วมมือ จะต้องใช้งบประมาณและค่าใช้จ่ายเท่าไร จากแหล่งใด จะมีรายได้จากการดำเนินงานดังกล่าวหรือไม่ ถ้ามีจะมีประมาณเท่าไร และรายละเอียดอื่น ๆ ตามที่ควรระบุไว้แบ่งเป็น 2 ช่วง

C_1 = การแบ่งกลุ่มรับผิดชอบ

C_2 = การตกลงรายละเอียดในการดำเนินงาน

ปัจจัยที่เอื้อต่อความสำเร็จ ในการดำเนินการตามกระบวนการระดมพลังสร้างสรรค์

1. กระบวนการ ต้องดำเนินการตามขั้นตอน จะข้ามและสลับขั้นตอนไม่ได้ โดยเน้นให้มีการระดมความคิดอย่างทั่วถึงและเน้นบรรยากาศของการให้อภัยที่ทุกคนมอบแก่กัน

2. เทคนิคระดมความคิด ช่วยรวมพลังแห่งปัญญา และพลังความคิดสร้างสรรค์ของบุคคลเป็นพลังพัฒนา โดยใช้หลักการมีส่วนร่วมอย่างเป็นประชาธิปไตย

3. เทคนิควาดภาพ เป็นเทคนิคที่ช่วยให้ผู้ร่วมประชุมสร้างสรรค์ความคิด และสามารถสื่อออกมาให้ผู้อื่นเข้าใจได้ไม่ยาก ทั้งการรวมความคิดเห็นก็ทำได้ง่ายกว่าข้อเขียนอีกด้วย

4. การเตรียมชุมชน ผลของการระดมความคิดจะเป็นอย่างไร ขึ้นอยู่กับการที่ผู้ร่วมประชุมตระหนักถึงความสำคัญของการมีส่วนร่วมและเข้าใจในความจำเป็นของการประชุมเพียงใด

5. ผู้ร่วมประชุม ควรเป็นตัวแทนจากกลุ่ม และองค์กรประชาชนที่มีส่วนได้ส่วนเสียผู้ต้อยโอกาสหรือองค์กรสตรี เพราะจะช่วยให้แผนพัฒนาครอบคลุมด้านต่าง ๆ มากขึ้น

6. ผู้ดำเนินการ นอกจากทักษะในการนำดำเนินการและสรุปเนื้อหาแล้ว ต้องชัดเจนในทุกขั้นตอนของกระบวนการระดมพลังสร้างสรรค์ เป็นผู้มีไหวพริบ สามารถไกล่เกลี่ย ข้อขัดแย้ง แก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าได้ดี สามารถสร้างบรรยากาศ ควบคุมขั้นตอนและเวลาให้เป็นไปตามกระบวนการและมีความรับผิดชอบในการวิเคราะห์และสังเกตบรรยากาศการประชุม

7. สถานที่ มีขนาดกว้างพอต่อการทำกิจกรรมของกลุ่มมีฝาผนังและกระดานสำหรับการติดภาพและสามารถนำเสนอภายในกลุ่มได้โดยไม่รบกวนกันและควรอยู่ในอาณาบริเวณที่สะดวกต่อการเดินทาง

จุดแข็งและข้อจำกัดของเทคนิคกระบวนการระดมพลังสร้างสรรค์บางประการในการประยุกต์ใช้กับการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ดังนี้

1. จุดแข็ง

เทคนิคกระบวนการระดมพลังสร้างสรรค์ที่นำมาประยุกต์ใช้กับการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมมีจุดแข็ง คือ

1.1 ปรักษา และหลักการของกระบวนการระดมพลังสร้างสรรค์ มีความเชื่อมั่นในพลังสร้างสรรค์ของคนในชุมชนมีความประนีประนอมสูงมาก มีความเชื่อว่าการสร้างวิสัยทัศน์ที่ดีจะทำให้ผู้เข้าร่วมกระบวนการมีความซาบซึ้งในคุณค่า มีความรักซึ่งกันและกัน มีจุดมุ่งหมายไปสู่การสร้างสิ่งที่ดีกว่าสำหรับผู้ร่วมกระบวนการ ที่มีบริบท เงื่อนไข และสถานการณ์ในชุมชนมีความสมานฉันท์ระดับหนึ่งถ้าทุกคนมีส่วนร่วมด้วยความเต็มใจ ด้วยความรักสมัครสมานสามัคคี ผลของการปฏิบัติตามกระบวนการระดมพลังสร้างสรรค์ ย่อมทำให้กลุ่มเข้มแข็ง องค์กรที่มีศักยภาพเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว มีความเข้มแข็งและมีศักยภาพสูงขึ้น

1.2 การบวนการระดมพลังสร้างสรรค์ ถือว่าเป็นกระบวนการที่ใช้วิธีที่เรียบง่ายเป็นที่เข้าใจโดยทั่วกันในกลุ่มที่เข้าร่วมกระบวนการ ผู้ทำหน้าที่เป็นวิทยากรก็สามารถดำเนินกระบวนการได้อย่างราบรื่น เช่น ใช้การวาดภาพในการสร้างจินตนาการ ใช้การระดมความคิดแบบเปิดกว้าง ซึ่งทำให้มีบรรยากาศที่เอื้อต่อการมีส่วนร่วม และการเป็นประชาธิปไตย

2. ข้อจำกัด

เทคนิคกระบวนการระดมพลังสร้างสรรค์ที่นำมาประยุกต์ใช้กับการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม มีข้อจำกัดคือ

2.1 ข้อจำกัดที่เกี่ยวกับบริบท เงื่อนไขและสถานการณ์ในชุมชน ถ้าในชุมชนมีปัญหาใหญ่โตสลับซับซ้อน มีพลวัตสูงเกินไปจนทำให้คนในชุมชนท้อแท้สิ้นหวัง ชุมชนไม่มีความสามัคคี เงื่อนไขทั้งภายในและภายนอกชุมชนมีส่วนน้อยที่เป็นบวก แต่ ส่วนที่เป็นผลลบหรืออุปสรรคมีมาก ไม่ว่าจะเป็นเรื่องส่วนตัว เรื่องกลุ่ม เรื่องอำนาจหรือผลประโยชน์ในชุมชน เรื่องของหน่วยงานโครงสร้างของระบบการเมือง การจัดการของรัฐ ข้อจำกัด เกี่ยวกับปัจจัยการผลิต ปัญหาบริโภคนิยมเรื่องหนี้สิน ความเสียเปรียบในทางการตลาด การได้ประโยชน์ เสียประโยชน์ของคนในชุมชนที่เชื่อมโยงกับอำนาจของรัฐและของทุนจากภายนอกกับผู้ที่ไม่สามารถเข้าถึงอำนาจรัฐและอำนาจทุนได้กระบวนการระดมพลังสร้างสรรค์ จึงเป็นกิจกรรมอบรมที่อาจจะประสบความสำเร็จในช่วงประชุม แต่ความลึกซึ้งของการวิเคราะห์วิสัยทัศน์ การแปลงวิสัยทัศน์ สูยุทธศาสตร์ พันธกิจ แผน และการนำไปสู่การควบคุมจัดการตามแผนอาจมีไม่มากเท่าที่ควร

2.2 การกำหนดความสัมพันธ์บทบาทของวิทยากรกับผู้เข้าร่วมกระบวนการในการหาข้อมูล ข้อเท็จจริง ซึ่งถือว่าเป็นกระบวนการเรียนรู้ส่วนหนึ่งที่ทำให้วิสัยทัศน์ ยุทธศาสตร์แผนและการปฏิบัติตามแผนมีความละเอียดอ่อนและสามารถเกิดผล แต่หลังจากกระบวนการอาจมีปัญหาหากเงื่อนไขที่เป็นลบมีมากมาย หรือหากปัญหาที่กลุ่มและชุมชนเผชิญมีความรุนแรงมาก ผู้ที่เข้าร่วมประชุมอาจพูดถึงวิสัยทัศน์เพื่อจะได้ลืมปัญหาก็ได้ และเมื่อพูดถึงสิ่งที่ต้องการ การหาข้อมูล การจัดทำโครงการหรือปฏิบัติการก็จะเป็นจริง ไม่เข้มข้นเท่าที่ควร

เทคนิคและกระบวนการระดมพลังสร้างสรรค์ สามารถนำมาประยุกต์สำหรับการประชุมเพื่อระดมความคิดในการพัฒนาหมู่บ้าน เป็นเทคนิคการระดมความคิดที่เปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมประชุมได้มีการแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์และข้อมูลข่าวสารกันในทุกชั้นตอนอย่างมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน บนพื้นฐานความเท่าเทียมกัน กระบวนการนี้นำคนเป็นศูนย์กลาง โดยคนผู้ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องทั้งหมดในชุมชน (village stakeholder) มาช่วยกันคิดร่วมกันคิดร่วมกันแสดงข้อคิดเห็นและทำงานร่วมกัน ทำให้สมาชิกเข้าใจสภาพปัญหา ข้อจำกัด ความต้องการและศักยภาพของตนเอง กลุ่ม ชุมชน และผู้เกี่ยวข้องเป็นการประชุมที่ระดมสมองและใช้ศักยภาพที่มีอยู่ เพื่อนำมาร่วมกันแก้ไขปัญหาและหาแนวทางพัฒนา

เชิงสร้างสรรค์ เทคนิคนี้จึงเป็นกระบวนการประชุมเพื่อระดมความคิดรวมพลังสร้างสรรค์ของแต่ละคนเข้ามารวมกันเพื่อใช้เป็นพลังในการพัฒนา โดยใช้หลักการมีส่วนร่วมอย่างประชาธิปไตย (สิทธิณัฐ ประพุทธนิตินสาร, 2545, หน้า 52)

3.2 กระบวนการประชุมระดมความคิดเห็นเพื่อสร้างอนาคตร่วมกัน (Future Search Conference : F.S.C) เป็นเทคนิคการประชุมแบบมีส่วนร่วม ที่พัฒนาจากหลักการทางสังคมจิตวิทยาโดยภาคธุรกิจในอังกฤษและสหรัฐอเมริกา องค์กรอื่น ๆ นอกจากภาคธุรกิจในประเทศต่าง ๆ ได้นำเทคนิคการประชุมระดมความคิดเห็นเพื่อสร้างอนาคตร่วมกัน ไปใช้อย่างแพร่หลาย โดยสำหรับประเทศไทยได้นำเทคนิคการประชุมระดมความคิดเห็นเพื่อสร้างอนาคตร่วมกันมาใช้ และเผยแพร่ ตั้งแต่ปี พ.ศ.2539 โดยสมาคมวางแผนครอบครัวแห่งประเทศไทย

วัตถุประสงค์ของการประชุมระดมความคิดเห็นเพื่อสร้างอนาคตร่วมกัน

1) ร่วมกันทำความเข้าใจกับสถานการณ์ในอดีตและปัจจุบัน ที่มีความเชื่อมโยงซึ่งจะมีผลกระทบในอนาคต

2) เพื่อเสนอภาพรวมของสถานการณ์ปัจจุบัน

3) เพื่อลงมติและสร้างพันธะสัญญาในการสร้างวิสัยทัศน์ของอนาคต

ร่วมกัน

4) เพื่อรวบรวมแนวคิด ความเข้าใจ ข้อมูลพื้นฐาน แผนปฏิบัติการที่จะใช้

ในการสร้างอนาคตร่วมกัน

ผลลัพธ์จากการประชุมแบบการประชุมระดมความคิดเห็นเพื่อสร้างอนาคต

ร่วมกัน

1) เข้าใจปัจจัยองค์ประกอบ เหตุการณ์ในอดีตที่มีผลต่อสภาพปัจจุบันและแนวโน้มที่มีผลกระทบต่ออนาคต

2) ทุกคนเห็นภาพรวมเป็นภาพเดียวกัน เกิดวิสัยทัศน์ในอนาคตร่วมกัน ที่เต็มไปด้วยความหวังและพันธะสัญญาร่วมกัน

3) ทุกคนเกิดความตระหนักได้แลกเปลี่ยนแนวคิดใหม่ ๆ ร่วมกันเป็นการขยายเครือข่ายมีสัมพันธ์ภาพที่ดีเข้าใจและเห็นคุณค่าซึ่งกันและกัน ความคิดทุกอย่างอยู่ในสมองของทุกคน และตระหนักว่าทุกคนลงเรือลำเดียวกัน มีจุดมุ่งหมายปลายทางร่วมกัน มีแผนงานที่ชัดเจนร่วมกัน

กระบวนการประชุมระดมความคิดเห็นเพื่อสร้างอนาคตร่วมกันมีองค์ประกอบหลัก 3 ส่วนคือ

1) การวิเคราะห์เหตุการณ์ในอดีต เพื่อเชื่อมโยงกับสภาพการณ์และแนวโน้มในปัจจุบัน

2) การวิเคราะห์และสังเคราะห์สภาพการณ์ปัจจุบันเพื่อความเข้าใจในทิศทางและปัจจัยที่มีอิทธิพลในประเด็นหลักของการประชุม

3) การจินตนาการถึงอนาคตที่พึงปรารถนา ในประเด็นหลักของการประชุมเพื่อร่วมกันกำหนดความคิดเห็นร่วม และสร้างแผนปฏิบัติการไปสู่อนาคตร่วมกัน

ขั้นตอนการดำเนินการ

1) เส้นแบ่งเวลาเป็น พ.ศ. (time line) เป็นการทบทวนเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในแต่ละห้วงเวลาว่าแต่ละช่วงส่งผลต่อประเด็นทั้ง 4 ประเด็นนี้ได้อย่างไร

มีอะไรบ้าง

- การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของสังคมโลกทั้งด้านสังคมและเศรษฐกิจ

มีอะไรบ้าง

- การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและประชากรของประเทศไทย

- โครงสร้างพื้นฐานของรัฐและสังคมไทย เป็นอย่างไร

- เหตุการณ์สำคัญในชีวิตของเราเองมีอะไรบ้าง

2) เช้าใจอดีต เพื่อระบุ และแปลความหมายของสถานการณ์ในอดีตที่มีความสำคัญต่อกลุ่มในการประชุมครั้งนี้

- การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของโลกต่อประเทศไทยมีอะไรบ้าง

- โครงสร้างพื้นฐานของรัฐและสังคมไทยกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

เป็นอย่างไร

- โครงสร้างพื้นฐานของรัฐและสังคมไทยกับชีวิตของเราเป็น

อย่างไร

- การเปลี่ยนแปลงของโลกและประเทศ มีผลต่อชีวิตของเราอย่างไร

3) การยังเห็น เพื่อสะท้อนสิ่งที่เรียนรู้จากอดีตให้นำเสนอเป็นประเด็น

สั้น ๆ

4) แผนที่จิตใจหรือแผนที่ความคิด (mind map) เพื่อสร้างภาพที่สมบูรณ์ของปัจจัยแนวโน้มนั้นทั้งหมดที่มีผลกระทบต่อประเด็นนั้น เชื่อมโยงความคิดให้เห็นเป็นภาพรวมของต้นไม้ที่งอกจากกิ่งต้นไม้ออกไปเรื่อย ๆ จนกว่าจะสิ้นสุดการระดมความคิด

5) มุมมองของผู้เกี่ยวข้องแต่ละกลุ่มนำประเด็นที่นำเสนอจากแผนที่จิตใจมาวิเคราะห์ในกลุ่มของตน แต่ละกลุ่มตกลงเรียงลำดับความสำคัญให้เหลือเพียง 3 ข้อเพื่อวิเคราะห์และนำเสนอให้กลุ่มใหญ่ เช่น ทุกข์เรื่องใดที่รุนแรงที่สุด ทุนของชุมชน ด้านใดบ้างที่เข้มแข็ง เป็นต้น

6) ความภูมิใจและความเสียใจ เพื่อเปิดโอกาสให้สมาชิกทุกกลุ่มนำเสนอ

7) การสังเคราะห์ สะท้อนในสิ่งที่ผู้ร่วมประชุมเรียนรู้จากปัจจุบัน

8) การแสดงในรูปแบบต่าง ๆ ให้วาดภาพว่าอยากให้เกิดอะไรขึ้นในอนาคตแล้วนำเสนอรูปแบบต่าง ๆ เช่นละคร บทสัมภาษณ์ บทความในหนังสือพิมพ์การแสดงหุ่นกระบอก เป็นต้น

9) การนำเสนอละคร เพื่อนำเสนอภาพอนาคตที่พึงปรารถนาพร้อมกัน แต่แต่ละกลุ่มนำเสนอประเด็นสำคัญที่ชอบและคิดว่าเป็นไปได้ จากการแสดงของกลุ่มอื่นมาแสดงความคิดเห็นความหวังร่วมสมาชิกกลุ่มร่วมกันสรุปประเด็นความเห็นรวมของกลุ่มตน โดยแยกเป็นแนวคิดทั่ว ๆ ไป (common idea) และแนวคิดตามข้อตกลง (promising idea) ของแต่ละกลุ่ม และนำมารวมกันจนได้ แนวความคิดทั่ว ๆ ไปของกลุ่มใหญ่ (ละคร 1 เรื่อง อาจจะมีหลายประเด็น)

10) แผนปฏิบัติการของแต่ละกลุ่ม แต่ละคนตัดสินใจเลือกเรื่องจากแนวความคิดทั่ว ๆ ไปที่ได้จากกลุ่มใหญ่เพียงเรื่องเดียว เรื่องที่ตนเองสนใจ

11) แผนปฏิบัติการ กลุ่มที่สนใจแนวความคิดทั่ว ๆ ไปเรื่องเดียวกัน มาร่วมกลุ่มกัน เพื่อระบุดึงกลวิธี เพื่อใช้สร้างอนาคตร่วมกันในอนาคตอันใกล้ โดยระบุดึงกลวิธี ความต้องการสนับสนุนในด้านใดบ้าง จากหน่วยงานหรือบุคคลใดและใช้ขั้นตอนดำเนินงานอย่างไร เมื่อไร เพื่อนำเสนอกับกลุ่มใหญ่

12) แผนปฏิบัติการ เลือกตามความคิดเห็นจากที่นำเสนอในกลุ่มใหญ่ โดยที่กลุ่มสนใจและเห็นว่ามีค่าสำคัญมาพิจารณาหาอุปสรรคที่สำคัญ กลุ่มจะใช้กลวิธีอะไร ในการแก้ปัญหาอุปสรรคเหล่านั้น ต้องการความช่วยเหลืออะไรเพิ่มเติม จากใคร อย่างไร เมื่อไร

13) นำเสนอแผนปฏิบัติการ มุมมองของการจัดการประชุมเปิดโอกาสให้ผู้จัดได้ชี้แจงและชี้แจงต่อผลของการประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งนี้ ประเมินผล เปิดโอกาสให้ทุกคนพูดถึงการประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งนี้สั้น ๆ และมีพิธีปิด "รวมใจสู่ความสำเร็จในอนาคต"

ผู้เข้าร่วมกระบวนการประชุมระดมความคิดเห็นเพื่อสร้างอนาคตร่วมกัน ควรมีความหลากหลาย ไม่ยึดให้กลุ่มมีลักษณะใดลักษณะหนึ่งตายตัว บางกิจกรรมอาจใช้กลุ่มผสม กลุ่มเฉพาะ กลุ่มใหญ่ กลุ่มย่อย หรือใช้กลุ่มสนใจ ซึ่งลักษณะของกลุ่มกิจกรรม มีดังนี้

1. กลุ่มเฉพาะ (stakeholders) คือกลุ่มของสมาชิกที่มีส่วนได้เสียร่วมกัน เช่น กลุ่มผู้ใช้น้ำการเกษตร ภารกิจงานใกล้เคียงกัน เช่น กลุ่มผู้กำหนดนโยบาย กลุ่มผู้ปฏิบัติงานระดับสูง กลุ่มผู้ปฏิบัติงานระดับล่าง หรือผู้ที่อยู่ในพื้นที่หรือสถานการณ์ใกล้เคียงกัน เช่น กลุ่ม องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) กลุ่มเฉพาะจะมีมุมมอง ประสบการณ์ ความชำนาญ เฉพาะด้านที่มีคุณค่าการพิจารณาที่ละเอียดในด้านต่าง ๆ

2. กลุ่มผสม (mixed group) คือกลุ่มของสมาชิกที่มีความแตกต่างหลากหลาย เช่น สมาชิกในกลุ่มที่ประกอบด้วยผู้กำหนดนโยบายผู้บริหาร ผู้ปฏิบัติงาน ความหลากหลายทำให้ได้ข้อมูล ข้อคิดเห็น ประสบการณ์หลาย ๆ ด้าน เกิดความครอบคลุมเห็นความเชื่อมโยงด้านต่าง ๆ นอกจากนี้ยังเกิดความเข้าใจซึ่งกันและกัน เป็นการเรียนรู้ร่วมกันของสมาชิกกลุ่ม

3. กลุ่มสนใจ (self-selected group) คือ กลุ่มที่สมาชิกที่มีความสนใจและเลือกประเด็นเดียวกันมาทำงานร่วมกัน การตัดสินใจเลือกประเด็นเป็นการตัดสินใจส่วนบุคคลสนใจประเด็นเดียวกันจะรวมตัวกันเป็นกลุ่มสนใจประเด็นนั้น ๆ

ปัจจัยที่เอื้อต่อความสำเร็จ ประกอบด้วยปัจจัย ดังนี้

1. ผู้ร่วมประชุม จำนวนที่เหมาะสม คือ 50 - 60 คน ซึ่งจะถูกแบ่งออกเป็นกลุ่มย่อย (ไม่เกิน 10 คน) ทุกคนจะต้องค้นหาและวิเคราะห์ข้อมูลหรือประสบการณ์ซึ่งกันและกัน
2. ผู้นำสนทนาในกลุ่ม มีภาระที่จะต้องกระตุ้นและเปิดโอกาสให้สมาชิกทุกคนแสดงความคิดเห็นออกมาโดยดูแลให้การทำงานเป็นไปตามกติกาและควบคุมพฤติกรรมไม่พึงประสงค์ที่อาจเกิดขึ้น
3. ผู้จัดบันทึก ต้องบันทึกทุกอย่างให้กระชับ ชัดเจนและรวบรวมเพื่อนำเสนอต่อไป
4. โฆษกกลุ่มมีหน้าที่นำเสนอความคิดของกลุ่มต่อที่ประชุมใหญ่
5. ผู้ควบคุมเวลา คือ มีหน้าที่ดูแลขั้นตอนการทำงานของกลุ่มให้สอดคล้องกับเวลา
6. ผู้ควบคุมแผนพลิก เป็นผู้เขียนชื่อสมาชิกและหัวข้อสนทนา พร้อมทั้งตั้งประเด็นที่สำคัญ มาเขียนลงแผ่นพลิกอย่างกระชับ และนำไปติดฝาผนังให้กลุ่มอื่นรับรู้ร่วมกัน กระบวนการประชุมระดมความคิดเห็นเพื่อสร้างอนาคตร่วมกัน เป็นเครื่องมือที่ช่วยให้กลุ่มช่วยกันค้นหาแนวทางในการทำงาน ที่มดำเนินการจะคอยกระตุ้น เพื่อให้ผู้ร่วมประชุมมีโอกาสแลกเปลี่ยนความคิดเห็นหรือประสบการณ์ซึ่งกันและกันอย่างทั่วถึง ข้อมูลที่ได้จากการประชุมจะมีความหลากหลายจะถูกนำมาใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานในการกำหนดวิสัยทัศน์ เพื่อช่วยกันปฏิบัติตามแผนที่วางไว้ต่อไป ซึ่งเป็นการก้าวสู่ออนาคตร่วมกันของชุมชน การประชุมด้วย F.S.C. จึงช่วยเปิดโอกาสให้ประชาชนได้แสดงศักยภาพให้เป็นที่ยอมรับ โดยเฉพาะในหมู่ข้าราชการที่จะหันมายอมรับและศรัทธาในศักยภาพของชุมชนมากขึ้น (เจเลีย บุรีภักดี และคนอื่น ๆ 2545, หน้า 135)

ชาติชาย มณีภาณุจัน (2538, หน้า 109-110) ได้ศึกษาเรื่อง ศักยภาพขององค์กรชุมชนในการจัดการกองทุนหมุนเวียน ผลการศึกษาพบว่า การที่สมาชิกกองทุนหมุนเวียนได้พิจารณาตัดสินใจเรื่องต่าง ๆ เอง และสร้างสรรค์ใหม่ ๆ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในการบริหารจัดการกองทุนเพราะว่าสมาชิกสามารถที่จะแบ่งผลกำไรเก็บไว้เพิ่มเป็นกองทุนเพื่อเก็บเกี่ยวผลให้เกิดประโยชน์ต่อกองทุนและใช้เป็นเงินสนับสนุนสนองต่อความต้องการของสมาชิกได้อย่างสูงสุด ความคิดริเริ่มใหม่ ๆ ควรต้องเริ่มต้นจากภายในชุมชนเอง องค์กรภายนอก (ทั้งองค์กรของรัฐและเอกชน) จะมีบทบาทเป็นเพียงผู้ก่อให้เกิดการพัฒนาเปลี่ยนแปลงและเป็นผู้ให้ข้อมูลข่าวสารแก่ชุมชนเท่านั้น ผลการศึกษายังได้พบอีกว่าสมาชิกและประชาชนมีส่วนร่วมสำคัญที่ทำให้องค์กรชุมชนมีศักยภาพในการบริหารจัดการกองทุนหมุนเวียนซึ่งองค์ประกอบสำคัญที่ของสมาชิกและประชาชนที่ทำให้องค์กรชุมชนมีศักยภาพในการบริหารจัดการกองทุนหมุนเวียน มี 12 ประการ ดังนี้

- 1) ต้องมีความเข้าใจและการยอมรับกันในปัญหาและการแก้ไขปัญหา
- 2) ต้องมีความไว้วางใจในผู้นำของชุมชนของเขา
- 3) ต้องมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด
- 4) ต้องได้รับผลประโยชน์ร่วมกัน
- 5) ต้องมีความรู้สึกเป็นเจ้าของของกองทุนร่วมกัน
- 6) ต้องมีความเสียสละและทุ่มเทเพื่อส่วนรวม
- 7) ต้องมีข้อมูลเพียงพอประกอบการตัดสินใจ
- 8) ต้องเข้าใจในเป้าหมาย วัตถุประสงค์ในการดำเนินงานอย่างชัดเจน
- 9) ต้องมีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจและดำเนินการ
- 10) ต้องเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจและดำเนินการ
- 11) ต้องมีความซื่อสัตย์สุจริตและคุณธรรม
- 12) ต้องมีความเข้าใจในกระบวนการดำเนินงาน บทบาทหน้าที่และ

ความรับผิดชอบ

ผู้ศึกษายังได้ให้ข้อเสนอแนะจากผลการศึกษาวิจัย เกี่ยวกับศักยภาพขององค์กรชุมชน ในการบริหารจัดการกองทุนหมุนเวียนอย่างมีประสิทธิภาพ คือควรเป็นองค์กรที่จัดตั้งขึ้นโดยชุมชนเองเลือกตั้งคณะกรรมการเอง เพื่อกำหนดที่เป็นตัวแทนของกลุ่มสมาชิกในการเข้าไปบริหารจัดการกองทุนองค์กรภายนอกจะต้องเข้าใจสภาพความเป็นอยู่ของชุมชน เพื่อเข้าไปให้ความช่วยเหลือด้านวิชาการ และพัฒนาส่งเสริมขีดความสามารถในด้านการบริหารจัดการกองทุนตามความเหมาะสมกับสภาพของแต่ละชุมชน

จิรประภา อัครบวร, บุญอนันต์ พิณภัทรพิทย์, และสมบัติ กุสุมาวลี (2545, หน้า 311-312) ได้ศึกษาเรื่อง ยุทธศาสตร์ชุมชนเข้มแข็งด้วยการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ กรณีศึกษาดำบลบางพระ จังหวัดฉะเชิงเทรา โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการบริหารจัดการทรัพยากรมนุษย์ ผลการศึกษาแสดงให้เห็นว่าชุมชนบางพระมีความเข้มแข็งพึ่งตนเองได้ในระดับหนึ่ง และมีแนวโน้มที่จะเป็นชุมชนยั่งยืนอันเนื่องมาจากชุมชนมีการบริหารจัดการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในทุกระดับและมีการจัดทำอย่างเป็นระบบ ซึ่งนับได้ว่าเป็นปัจจัยสำเร็จของชุมชน ดังนี้

1) การที่ผู้นำที่เข้มแข็งและผู้นำมีแนวทางการบริหารจัดการชุมชนโดยให้คนในชุมชนเป็นศูนย์กลางของการค้นหาปัญหาและการพัฒนา ผู้นำมีบทบาทเป็นเพียงนักแปลความ นักเชื่อมโยง คือเชื่อมโยงคนและทักษะ เชื่อมโยงเงิน เชื่อมโยงกิจกรรม

2) การมีชุมชนแห่งการเรียนรู้ คือการที่คนในชุมชนแสดงความเป็นเจ้าของ (sense of belonging) โดยการมีส่วนร่วมเสนอความคิดเห็นในการช่วยพัฒนา ตำบลให้เป็นชุมชนที่น่าอยู่อาศัย นอกจากนั้นยังช่วยกันคิดแก้ปัญหาในชุมชนโดยมองผลประโยชน์ของคนในชุมชนเป็นส่วนรวม (shared vision) คนในชุมชนมีการช่วยกัน พัฒนาความสามารถซึ่งกัน

และกัน (team learning) ในทุกกลุ่ม เช่น การสอนตัดเย็บชุดชั้นในการพัฒนาผู้นำชุมชน การจัด
ค่าจริยธรรม เป็นต้น

3) ความสามารถในการแปลงนโยบายรัฐสู่การปฏิบัติของชุมชน จาก
ตัวอย่างการดำเนินนโยบายกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง นโยบายหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์
โดยเริ่มจากการให้ความรู้แก่คนใน ชุมชนก่อนที่จะมีการเลือกตัวแทนเพื่อทำการบริหารจัดการ
มีการแปลคำว่า “กองทุนหมู่บ้าน” มาเป็น “มรดกของหมู่บ้าน” ซึ่งต้องรักษาไว้ให้ลูกหลาน
นอกจากนี้คณะผู้วิจัยยังได้เสนอ “ยุทธศาสตร์ในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนชนบทที่ต้อง
ดำรงอยู่ในโลกสมัยใหม่

จากแนวความคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม
สรุปได้ว่ากระบวนการหรือวิธีการ เทคนิคการส่งเสริมการมีส่วนร่วม ในแต่ละขั้นตอนจะมี
ความสำคัญอยู่ในตัวเอง วิธีการแต่ละขั้นตอนเป็น เรื่องละเอียดอ่อน ทุกขั้นตอนในกระบวนการมี
ความสัมพันธ์ และสอดคล้องกันเพื่อส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาท้องถิ่น
เป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง เพราะการมีส่วนร่วมย่อมก่อให้เกิดการเรียนรู้ของคนในชุมชน สะท้อน
ปัญหาและความต้องการได้ถูกต้องตรงประเด็น คนนอกชุมชนที่จะเข้าไปพัฒนาชุมชน ควรเป็น
เพียงนักเชื่อมโยงคน ทักษะ กิจกรรม เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปสู่สิ่งที่ดีขึ้นเท่านั้น ดังนั้น
การส่งเสริม สนับสนุนให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาจึงเป็นการสะท้อนถึงการพัฒนา
ศักยภาพของคน และชุมชนที่ก่อให้เกิดการกระบวนการเรียนรู้ในชุมชน รวมทั้งเป็นชุมชนแห่ง
การเรียนรู้ นำทางไปสู่การมีเสรีภาพในการตัดสินใจ และกำหนดอนาคตของตนเอง ประชาชนจะ
เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของผลงานที่ตนเองได้กระทำ องค์กรภายนอกเพียงแต่เข้าไปให้ความ
ช่วยเหลือด้านวิชาการ และการพัฒนาขีดความสามารถของคนในชุมชนตามความเหมาะสมกับ
สภาพของแต่ละชุมชน โดยให้ชุมชนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา เพื่อนำไปสู่การพึ่งตนเองของ
คนในชุมชน และสร้างรากฐานของสังคมให้เข้มแข็ง

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research : PAR)

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม เป็นการวิจัยประยุกต์ที่ใช้ข้อมูลเชิงคุณภาพมาก
แต่มีปรัชญาการวิจัยเฉพาะของตนเองภายใต้กระบวนทัศน์การวิพากษ์ (critical paradigm)
โดยใช้การวิภาษวิธี (dialectic method) ซึ่งหมายถึงการอภิปรายถกเถียงเพื่อแก้ไขหาข้อยุติ
จากความเห็น 2 ฝ่าย ที่แตกต่างกันเพื่อนำไปสู่ที่ติกว่า (ทวิศักดิ์ นพเกสร, 2542)

1. เป้าหมายของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

เป้าหมายของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม คือ การส่งเสริมให้คนใน
ชุมชนได้เรียนรู้ ได้พัฒนาตนเองในการทำไปสู่การพัฒนาชุมชนและสังคมทุกด้าน ซึ่งสามารถ
จำแนกวัตถุประสงค์ของการวิจัยได้ดังนี้

1.1 เพื่อปลูกจิตสำนึกให้คนในชุมชนได้ตระหนักในปัญหาของตนเอง และเกิดความตระหนักในบทบาทหน้าที่ความรับผิดชอบของตน มีส่วนร่วมแก้ไขปัญหาของตนเอง และชุมชน

1.2 เพื่อดำเนินการวิจัยโดยเน้นการวิเคราะห์ การเก็บรวบรวม การวิเคราะห์ อย่างเป็นวิทยาศาสตร์ เพื่อช่วยในการตัดสินใจ กำหนดปัญหา และแนวทางในการแก้ไขปัญหารวมทั้งดำเนินการแก้ไขปัญหาด้วยตนเอง โดยอาจร่วมกับองค์กรและหน่วยงานต่าง ๆ ซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบในเรื่องนั้น ๆ

1.3 เพื่อร่วมกับชุมชนในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง

1.4 เพื่อส่งเสริมการรวมกลุ่ม และการทำงานร่วมกันในการแก้ไขปัญหาและการพัฒนาชุมชน อีกทั้งผลักดันให้กิจกรรมทั้งหมดดำเนินไปได้อย่างต่อเนื่อง

2. ปรัชญาของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ปรัชญาการวิจัยการแบบมีส่วนร่วม มีความมุ่งหมายให้กลุ่มเป้าหมายที่เข้าไปศึกษามีสภาพที่ดีขึ้นกว่าเดิม โดยกลุ่มเข้าไปมีส่วนร่วมกับนักวิจัยทุกขั้นตอนอย่างเท่าเทียม มีการเรียนรู้ร่วมกันผ่านกระบวนการปฏิบัติในสนามการวิจัยที่ไม่ยึดกับทฤษฎี ด้วยความเชื่อมั่นในความสามารถของมนุษย์ที่จะทำงานร่วมกันเพื่อตัดสินใจ และกระทำอย่างเท่าเทียม ทั้งที่มีความแตกต่างกัน นักวิจัยจึงมิใช่มีบทบาทเพียงผู้วิจัยเท่านั้น หากแต่ยังมีบทบาทสำคัญในการเป็นผู้ร่วมเรียนรู้ไปกับกลุ่มในการปรับปรุงสถานะที่เห็นพ้องต้องกันให้ดีขึ้น รวมทั้งบทบาทการเป็นผู้กระตุ้น ให้เกิดการสะท้อนการปฏิบัติไปสู่การเรียนรู้และปรับปรุงการปฏิบัติจนกว่าจะบรรลุเป้าหมายที่ต้องการร่วมกัน

ถ้ามองว่านักพัฒนา/นักวิจัยในรูปแบบการพัฒนาและการวิจัยดั้งเดิมเป็นผู้มีอำนาจเหนือคนในชุมชน เนื่องจากเป็นผู้ถือครองแนวทางการแก้ปัญหา และกรอบแนวทางการศึกษาชุมชน ก็จะได้เห็นว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างนักวิจัย/นักพัฒนา เพราะนักวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมจะถือว่า คนในชุมชนเป็นที่มีความรู้ดีเท่า ๆ กับนักวิจัย/นักพัฒนา ในการศึกษาชุมชน การกำหนดปัญหา การเลือกปฏิบัติการ และการวิเคราะห์ประเมินผล ในการดำเนินการดังกล่าวจึงต้องปฏิบัติงานร่วมกันอย่างเท่าเทียม (ชนัญญา กาญจนรังสีนนท์, 2548)

3. ขั้นตอนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมประกอบด้วยขั้นตอน ต่อไปนี้ คือ

3.1 ศึกษาบริบทโจทย์วิจัยและบริบทชุมชน หากผู้วิจัยไม่รู้จักชุมชนที่จะศึกษามาก่อน อาจเริ่มด้วยการสำรวจบริเวณชุมชนทั่ว ๆ ไปก่อน เป็นการทำความรู้จักสร้างสัมพันธภาพสร้างความไว้วางใจกับชุมชน ซึ่งจะทำให้ให้นักวิจัยและชุมชนเริ่มมองเห็นโจทย์วิจัยที่เหมาะสม จากนั้นจึงร่วมมือกับชุมชนศึกษาบริบทโจทย์วิจัยและบริบทชุมชนที่เกี่ยวกับโจทย์วิจัยอย่างเหมาะสม

3.2 ค้นหาปัญหาสำคัญในโจทย์วิจัยนั้นและระบุความต้องการที่จำเป็น ใน ปัญหาสำคัญนั้น ซึ่งหากดำเนินการปรับปรุงแก้ไขพัฒนาแล้วจะทำให้ดีขึ้น

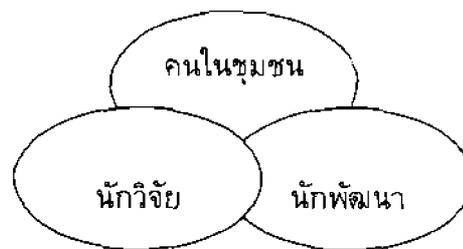
3.3 นำปัญหาที่แท้จริงและความต้องการที่จำเป็นไปร่วมสร้างแผนปฏิบัติการ กับชุมชนและผู้ที่เกี่ยวข้อง พร้อมทั้งวางระบบติดตามประเมินร่วมกัน เพื่อนำไปสู่การสะท้อนให้ เกิดการเรียนรู้ การปรับปรุง และการดำเนินการ

3.4 นำแผนปฏิบัติการไปปฏิบัติร่วมกัน โดยสมาชิกในชุมชนผู้เกี่ยวข้องต่าง มีบทบาทในการปฏิบัติอย่างจริงจัง

3.5 มีการกำกับติดตามว่าเป็นไปตามแผนปฏิบัติการที่วางไว้ได้เพียงใด

3.6 นำข้อมูลและข้อสังเกตต่าง ๆ มาสะท้อนร่วมกันเพื่อให้เกิดวิภาษตาม กระบวนการวิภาษวิธี จนนำไปสู่การปรับปรุงวิธีการดำเนินงาน เป็นวงจรอย่างต่อเนื่องจนกว่า เป้าหมายในแผนปฏิบัติการจะบรรลุ

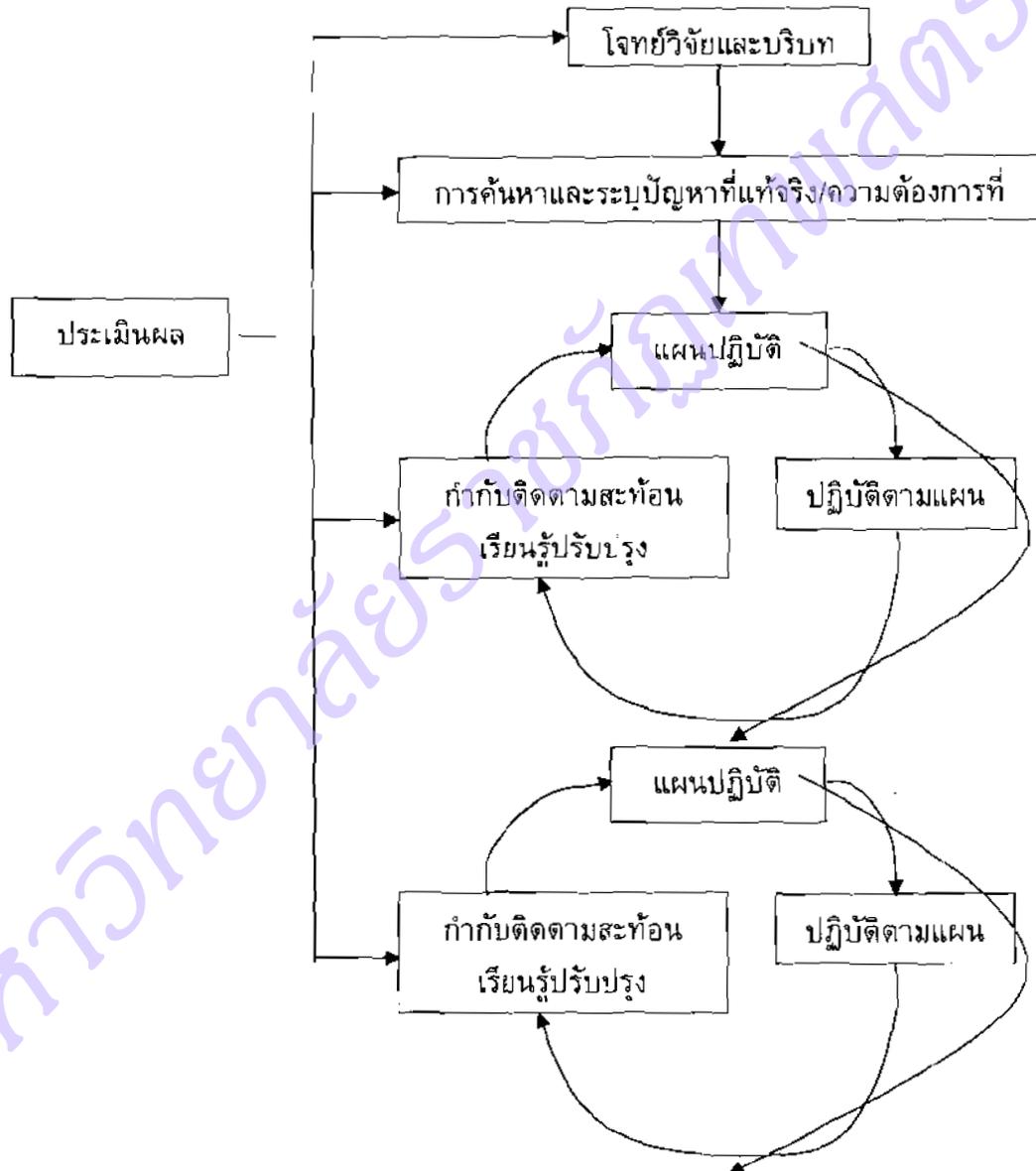
3.7 ดำเนินการประเมินผลว่าเป้าหมายที่ได้จากแผนปฏิบัติการนั้นเป็น อย่างไร มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลเพียงใด เกิดการเรียนรู้อะไรบ้างจากการทำงานตาม แผนปฏิบัติการ ในการประเมิน ชุมชนต้องมีบทบาทสำคัญในการร่วมประเมิน เช่น การเก็บ ข้อมูล การให้ข้อสังเกตในการวิเคราะห์ข้อมูลและข้อค้นพบรวมทั้งการนำเข้าสู่กระบวนการ วิภาษวิธี

ภาพ 2 ความสัมพันธ์ของผู้ร่วมกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

ที่มา : (สิทธิณัฐ ประพุทธนิตินสาร, 2545, หน้า 25)

4. ผังขั้นตอนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

ภาพ 3 ขั้นตอนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

ที่มา : (สิทธิณัฐ ประพุทธนิตินสาร, 2545, หน้า 26)

สิทธิณัฐ ประพุทธนิตินสาร (2545, หน้า 24-27) กล่าวว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมจำเป็นจะต้องเกิดจากการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างผู้วิจัยกับชุมชน ผ่านการวิพากษ์จากมุมมอง ต่าง ๆ ของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในชุมชนและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องอื่น ๆ (strategic partner) มีการพินิจพิจารณาใคร่ครวญและชั่งตวง (tradeoff) โดยการใช้ข้อมูลประสบการณ์ การศึกษาเบื้องต้นของทุกฝ่ายร่วมกัน จนกระทั่งเกิดความยินยอมร่วมกัน (consensus) ว่าสิ่งนั้นปัญหาที่ควรได้รับการแก้ไขปรับปรุงให้ดีขึ้น

การที่บุคคลจะระบุปัญหาที่แท้จริงและความต้องการที่จะเป็นมิใช่เพียงการสอบถามตรง ๆ เท่านั้น การสอบถามตรง ๆ อาจได้การระบุปัญหาและความต้องการที่ตื้นเขินผิวเผิน ผู้วิจัยในฐานะที่เป็นผู้กระตุ้นการเรียนรู้ (learning facilitator) จะต้องร่วมเรียนรู้ไปกับชุมชนด้วยการตั้งคำถามที่ทำให้คิดเชิงระบบเป็นไปตามลำดับ รวมไปถึงการศึกษาค้นคว้าโน้มนำประเด็นนั้นอย่างต้องแท้ทั้งการศึกษาเกี่ยวกับบริบทของตนเองและบริบทภายนอกที่เกี่ยวข้องนั่นคือ การเปลี่ยนสภาพจากความรู้ไปสู่สภาพที่มีความรู้ในเรื่องที่เกี่ยวกับโลกภายในคนและโลกภายนอกคน

กระบวนการมีส่วนร่วมและกระบวนการวิพากษ์วิธี เป็นกระบวนการสำคัญในทุกขั้นตอน ของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ตั้งแต่เริ่มต้นจนบรรลุเป้าหมาย อย่างไร ก็ตาม กระบวนการวิพากษ์วิธี ต้องการวิทยากรกระบวนการ (facilitator) เป็นคนกลางในการดำเนินการวิพากษ์ในขั้นตอนต่าง ๆ เนื่องจากการวิพากษ์นั้นอาจทำให้เกิดความตึงเครียด ซึ่งหากผู้วิจัยใช้ทักษะกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ก็จะเป็นเงื่อนไขสำคัญให้กระบวนการวิพากษ์วิธีที่มีความตึงเครียดนั้น เกิดพลังในการปฏิบัติจนนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง แม้แต่คนที่เจียบเฉย ก็จะถูกกระตุ้นให้ไม่สามารถเจียบเฉยได้อีกต่อไป

ข้อมูลสำคัญที่นักวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม จะต้องบันทึกรวบรวมเพื่อทำการวิเคราะห์ คือ บันทึกข้อความและการวิพากษ์ของคนที่เกี่ยวข้องในแต่ละขั้นตอนนี้ รวมทั้งบันทึกข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติต่าง ๆ ข้อมูลเหล่านี้อาจได้มาจากการสัมภาษณ์และสังเกตแบบมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ซึ่งนักวิจัยต้องนำข้อมูลเหล่านั้นมาตีความตามแนวทางของทฤษฎีวิพากษ์ (critical theory)

5. การสนทนากลุ่ม (focus group discussion)

การสนทนากลุ่ม เป็นเทคนิควิธีการของการวิจัยเชิงคุณภาพ และเป็นวิธีการหนึ่งในการเก็บรวบรวมข้อมูลที่ไม่ใช่การสัมภาษณ์ แต่ผู้เก็บข้อมูลเป็นผู้โยนประเด็นคำถามให้กลุ่มเป็นผู้ทำหน้าที่ให้กลุ่มมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันในระหว่างการโยนประเด็นคำถาม ว่ากลุ่มมีความเห็นด้วย (pro) หรือเห็นขัดแย้ง (con) อย่างไร ซึ่งผู้ร่วมสนทนากลุ่มจะได้มาจาก หลักเกณฑ์ที่ผู้วิจัยกำหนดว่า จะเป็นผู้ที่สามารถให้คำตอบตรงประเด็นและสามารถวัตถุประสงค์ที่สนใจศึกษาได้มากที่สุด ในขณะที่เดียวกันสมาชิกที่เข้าร่วมสนทนากลุ่มจะต้องมีลักษณะต่าง ๆ ใกล้เคียงกันมากที่สุด (homogeneous) จำนวนผู้เข้าร่วมสนทนากลุ่มที่เหมาะสมคือ 8 คน (ทวีศักดิ์ นพเกษร, 2542) เพราะถ้ากลุ่มใหญ่กว่านี้ วงสนทนาอาจแบ่งเป็นกลุ่มย่อยสมาชิกหันหน้าเข้าสนทนากันเอง ซึ่งจะยากต่อการสรุปประเด็นหรือวิเคราะห์ข้อมูล แต่ต้องไม่น้อยกว่า 4 คน เพราะการสนทนากลุ่มไม่ได้ใช้กลุ่มที่เกิดขึ้นจากธรรมชาติ แต่เกิดจากการรวมกลุ่มให้เกิดขึ้นแล้วทำบรรยากาศ ในวงสนทนาให้เป็นธรรมชาติ และสร้างสรรค์ให้เกิดสนทนากันในลักษณะที่เป็นการพูดคุยกัน แสดงความคิดเห็นทั้งสอดคล้องและการโต้แย้ง ดังนั้นถ้าผู้เข้าร่วมสนทนาน้อยกว่า 4 คน ก็จะไม่เกิดการโต้แย้งหรือการแสดงความคิดเห็นเท่าที่ควร เพราะกลุ่มเล็กเกินไป

6. องค์ประกอบของการจัดสนทนากลุ่ม

องค์ประกอบของการจัดสนทนากลุ่มควรประกอบด้วย

6.1 การกำหนดเรื่องที่จะศึกษา

6.2 กำหนดประเด็นหรือตัวแปรที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่จะศึกษาเพื่อนำมาสร้างเป็นแนวทางในการดำเนินการสนทนา

6.3 แนวคำถามหรือรองคำถาม คือแนวทางในการสนทนากลุ่มซึ่งได้จากการนำคำถามที่ร่างไว้มาเรียบเรียงเป็นข้อย่อย หรือผูกเป็นเรื่องราว

6.4 บุคลากรในการจัดสนทนากลุ่ม

6.4.1 ผู้ดำเนินการสนทนา (moderator/facilitator) เป็นผู้โยนประเด็นคำถาม และกำกับการสนทนาให้เป็นไปตามแนวทางของเรื่องที่จะศึกษาเพื่อให้ได้ข้อมูลที่ชัดเจน ผู้ดำเนินการสนทนา ถือเป็นบุคคลสำคัญที่ทำให้การสนทนาบรรลุเป้าหมาย จึงต้องมีคุณลักษณะ คือ รู้ถึงความต้องการ หรือ เป้าหมายของการศึกษา มีบุคลิกภาพดี มีมนุษยสัมพันธ์ สุภาพ อ่อนโยน มีอารมณ์ขัน สามารถแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้ สามารถพูดเพื่อการสื่อสารได้ดี

6.4.2 ผู้จดบันทึกการสนทนา (note take/recorder) เมื่อเริ่มการสนทนา ผู้จดบันทึกการสนทนาต้องวาดแผนผังการนั่งของผู้ร่วมสนทนาทุกคน พร้อมมีหมายเลขและชื่อกำกับไว้ เพื่อให้ผู้ดำเนินการสนทนาทราบว่าใครบ้าง อีกทั้งเพื่อตนเองใช้ประโยชน์ในการจดบันทึก และสังเกตพบติกรวม ผู้จดบันทึกการสนทนา มีหน้าที่จดบันทึกคำสนทนาทุกคำพูดที่จดทันและบันทึกปฏิบัติการตามความเป็นจริงที่เกิดขึ้น รวมถึงการถอดเทป การสนทนา ข้อควรระวัง คือ ต้องไปร่วมสนทนาด้วย แต่สามารถซักถามประเด็นต่าง ๆ ได้เมื่อ ปิดวงสนทนาแล้ว

6.4.3 ผู้ช่วยทั่วไป (assistant/caretaker) มีหน้าที่ จัดเตรียมอุปกรณ์สนามให้พร้อม จัดสถานที่เตรียมความพร้อมในการสนทนากลุ่ม ควบคุมเครื่องบันทึกเสียง และเปลี่ยนเทปขณะที่ทำการสนทนา คอยกันไม่ให้ผู้ที่ไม่เกี่ยวข้องในวงสนทนาเข้าไปเสนอความคิดเห็นในกลุ่มหรือเข้าไปรบกวนสมาธิของผู้ร่วมสนทนา กันผู้ที่ จะเข้าร่วมวงสนทนาโดยไม่ได้รับเชิญ อำนวยความสะดวกแก่ผู้ดำเนินการสนทนา และผู้จดบันทึก ดูแลบริการเครื่องดื่มและของขบเคี้ยวแก่ผู้ร่วมสนทนา

6.5 อุปกรณ์สนาม (field Instruments) อุปกรณ์ที่สำคัญคือเครื่องบันทึกเสียง เพราะจะสามารถบันทึกรายละเอียด เหตุผล ข้อคำตอบ ความคิดเห็น ได้ละเอียดที่สุดเพื่อใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูล เนื่องจากการตีความต้องพิจารณาละเอียดลงไปถึงเหตุผลที่ถูกโต้แย้งหรือเสนอความคิดเห็นที่สอดคล้อง ควรมีเครื่องบันทึกเสียง 2 เครื่อง บันทึกข้อมูลเหลื่อมล้ำกัน 5 นาที เพื่อที่จะได้บันทึกข้อมูลส่วนที่เสียไประหว่างการเปลี่ยนเทป และป้องกันผิดพลาดรวมไปถึงการแบ่งกันฟังกรณีมีผู้ร่วมวิจัยหลายคน นอกจากเครื่องบันทึกเสียงแล้วยังมีสมุดบันทึกคำสนทนาและอุปกรณ์เครื่องเขียน ที่จำเป็นในการจดบันทึก เป็นต้น

6.6 อุปกรณ์เสริมการสนทนากลุ่ม เป็นอุปกรณ์ที่ช่วยให้วงสนทนากลุ่มดำเนินไปด้วยบรรยากาศราบรื่นและเป็นธรรมชาติไม่เคร่งเครียด สร้างบรรยากาศให้เป็น "การจับเข่าคุยกัน" อุปกรณ์ที่จะช่วยเสริมการสนทนากลุ่มให้ดูเป็นธรรมชาติ ได้แก่ น้ำดื่ม ขนม ของคบเคี้ยว เป็นต้น

6.7 สถานที่ที่จะจัดสนทนากลุ่ม (location) ควรกำหนดให้แน่นอน ศึกษาในหมู่บ้านไหนก็จะจัดกลุ่มที่นั่นให้สะดวกแก่ผู้ร่วมสนทนามากที่สุด ผู้ร่วมสนทนากลุ่มต้องรู้จักดี แต่จำเป็นต้องเงียบไม่มีเสียงรบกวน อากาศถ่ายเทได้สะดวก แดดไม่ร้อน ไม่เป็นจุดสนใจของคนในหมู่บ้านที่ผ่านไปมา

6.8 ของสมนาคุณแก่ผู้ร่วมสนทนา (remuneration) มอบให้ผู้ร่วมสนทนากลุ่มก่อนจากกัน ที่ได้สละเวลาอันมีค่าของเขามาร่วมวงสนทนากับเรา มิใช่เป็นค่าจ้าง แต่มอบเป็นที่ระลึกถึงกันว่าเราเคยมาร่วมถกประเด็นปัญหาด้วยกัน

6.9 ระยะเวลา (time) ระยะเวลาของการสนทนากลุ่ม ควรใช้เวลาไม่เกิน 2 ชั่วโมง 15 นาที เพราะถ้านานกว่านี้ผู้ร่วมสนทนาจะเหนื่อยล้า คำตอบที่ได้จะไม่ค่อยตั้งใจคิด จะตอบเพื่อให้จบ ๆ ไป การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นจะน้อยลง

7. การดำเนินการสนทนากลุ่ม

การดำเนินการสนทนากลุ่ม เมื่อผู้ร่วมสนทนาพร้อมก็เริ่มดำเนินการสนทนา โดยผู้ดำเนินการสนทนา แนะนำตัวเองและทีมงาน (ผู้จัดบันทึก และผู้ช่วยทั่วไป) ให้ผู้ร่วมสนทนารู้จัก อธิบายถึงจุดมุ่งหมายในการมาทำการสนทนากลุ่ม วัตถุประสงค์ของการศึกษาและบอกให้ทราบว่าจะมีการบันทึกเสียง ตลอดจนการจดทะเบียนปัญหา แล้วจึงเริ่มเกริ่นนำด้วยคำถามก่อนเครื่องสร้างบรรยากาศให้เป็นกันเอง สร้างความคุ้นเคยให้เกิดขึ้นในการสนทนาแล้วจึงเริ่มคำถามที่จัดเตรียมไว้ โดยทิ้งช่วงให้มีการถกประเด็นและโต้แย้งกันพอสมควรพยายามสร้างบรรยากาศให้มีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกันในกลุ่มผู้ร่วมสนทนาควบคุมเกมไม่ให้หยุดนิ่ง อย่าซักใครคนใดคนหนึ่งจนเกินไป คำถามที่ถามไม่เจาะจงถามใครเพียงคนเดียว แต่เป็นการสร้างประเด็นปัญหา ตามที่กลุ่ม ให้กลุ่มถกประเด็นแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน

ในการสนทนาจะพบกับคนที่พูดมากที่สุด และคนที่พูดน้อยที่สุด ดังนั้น ผู้ดำเนินการสนทนากลุ่มต้องควบคุมเกมให้ได้ อย่าให้เกิดการข่มทางความคิด หรือชักนำผู้อื่นให้คล้อยตามกับคนที่พูดเก่ง (dominate) และพยายามกระตุ้นให้คนที่พูดน้อยได้แสดงความคิดเห็น ในการสนทนากลุ่มควรมีประมาณ 6-10 คำถาม เป็นคำถามปลายเปิด เช่น "คุณรู้สึกอย่างไรเกี่ยวกับ....." "คุณได้ข้อมูลเกี่ยวกับ.....มาอย่างไร"

8. การประมวลผลและการวิเคราะห์ข้อมูล

การประมวลผลและการวิเคราะห์ข้อมูลจากการรวบรวมข้อมูลแบบการสนทนากลุ่ม ข้อมูลของการสนทนาจะถูกบันทึกไว้ในแบบจดบันทึก และเทปบันทึกเสียง ข้อมูลในเทปควรถูกถอดอย่างละเอียดทุกคำพูดจะช่วยให้อ่านแล้วเข้าใจ และสามารถมองภาพของการ

สนทนาได้ความมีบรรยากาศเป็นอย่างไร การมีส่วนร่วมของผู้เข้าร่วมสนทนาเป็นอย่างไร มีการโต้แย้งอย่างไร ความตะกุกตะกักของคำพูด และสำนวนวาจา จะช่วยให้ผู้วิจัยสามารถวิเคราะห์และเข้าใจประเด็นคำตอบ หรือแม้แต่ความน่าเชื่อถือได้ของคำตอบ แต่บางกรณีการถอดเทปอาจมีเพียงบางส่วนก็เป็นได้ ทั้งนี้แล้วแต่วัตถุประสงค์ของการศึกษา ตลอดจนงบประมาณและระยะเวลาที่มี

ในการวิเคราะห์ข้อมูลนักวิจัยจะจดคำตอบที่ละเอียดที่สุดและให้เหตุผลที่ดีที่สุด เขียนเรียงคำตอบไว้ในเครื่องหมายคำพูด ว่าเป็นคำพูดของใคร กลุ่มไหน จัดเมื่อไร เรียงไว้ในคำถามเรื่องอะไร แล้วนำมาวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (content analysis)